

ISSN: 1302-6879

**YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ**

**JOURNAL OF YÜZÜNCÜ YIL UNIVERSITY
SOCIAL SCIENCES INSTITUTE**

HAKEMLİ DERGİDİR

YIL/YEAR : 2005 SAYI/VOLUME : 9 BAHAR/SPRING

Mekke Sel Baskınları ve Suyollarının Tamiri (Osmanlı Dönemi)

Doç. Dr. Zeki TEKİN

Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi,
Tarih Bölümü
zekitekin@yyu.edu.tr

Özet

Bu çalışmada sık sık su baskınlarına maruz kalarak yıkılan kutsal mekânlar ile şehrin su ihtiyacını karşılayan Mekke suyollarının bakım ve onarımını konu edindik. Hicaz bölgesine hâkim olan İslam devletlerinin özellikle Kâbe ve diğer kutsal mekânlara karşı duyarlı davrandıkları ve Osmanlıya gelinceye kadar birçok bakım, onarım ve yenileme çalışmaları yaptıkları görülmektedir. Bölgenin yönetimi Osmanlıya geçince kendinden önceki devletlerin gösterdiği özenden daha fazlasını gösterdikleri görülmektedir. Kutsal mekânların ve sık sık bozulan suyollarının bakım ve onarımı için çeşitli tarihlerde hazineler dolusu paralar harcanmıştır. Osmanlı'nın mali açıdan sıkıştığı son dönemlerinde ise, oluşturduğu yardım komisyonları ile tamirat sorununu aşmaya çalıştıkları gözlemlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Kâbe, Mekke, su yolu, tamir

Abstract

In this study, we examined the sacred spaces broken down as a result of floods, and the restoration and maintenance of Makkah water ways which provide the water supply from the city. The Islamic states dominating and governing the Hedjaz region acted quite sensitively and responsibly towards sacred spaces and performed various restorations, renovations and

maintenance up to the time of Ottoman Empire. During the reign of the Ottoman Empire even more attention was paid to these sacred places. It is recorded that the Empire spent great amounts of money for the restoration and maintenance of these places. During the economic decline of the Empire, the aid committees carried on the same mission.

Key words: Kabah, Makkah, water ways, restoration

İslam medeniyeti ve kültüründe su ile alakalı o kadar çok durulmuştur ki, genelde İslam medeniyetine özelde ise Osmanlı medeniyetine “su medeniyeti” denmektedir. Bu sebepten var olmanın, gelişmenin ve medeniyet oluşturmaının temelinde su vardır. Özellikle sıcak ve kurak bölgelerde ekilip biçilebilen alanlarda yani ziraat yapılabilen yerlerde su zaruret derecesine gelmektedir. Nitekim Arabistan coğrafyasında özellikle Hicaz denilen bölgede iktisadi hayatın esasını ziraat oluşturduğundan yazılan kitabelerde su bentleri ve kanallardan sıkça bahsedildiği görülmektedir¹. Cahiliye dönemi diye bahsedilen İslamiyet öncesi dönemde de zirai faaliyetlere paralel olarak kutsal mekânları ziyaret eden hacılar için de su son derece hayati önem arz etmektedir. Bu nedenle Kâbe’deki hac ve su hizmetleri için oluşturulan tabirlerden; suculuk, su verilen yer veya kap anlamına gelen **sikaye** tabiri dikkati çekmektedir. Bu hizmetleri karşılama işi Hz. Peygamber’in dedelerinden olan Abdi Menaf’tan itibaren Haşimoğulları eliyle yapılmaya başlanmıştır².

I-Mekke’de Su Baskınlarının Yol Açtığı Tahribat ve Yapılan Tamirler

Su kaynakları açısından en fakir yerleşim yerlerinden olan Mekke’nin su ihtiyacı Zemzem Kuyusu ile birlikte dağların eteklerinde oluşan pınar ve havuzlardan karşılanmaktaydı.

İslami dönemde yeni su kuyuları açılıp, eski su kuyuları da ıslah edilmiş ve buna ilaveten Mekke dışından kanallarla şehre yeni su kaynakları kazandırılmıştı³. Hiç kuşku yok ki bu kaynakların içinde en önemlisi ve en sürekli olanı Abbasi Halifesi Harun Reşid’in hayırseverliği ve takvası ile ünlü eşi Zübeyde Hanım’ın -bir rivayete

¹ Hakkı Dursun Yıldız, “Arabistan”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)**, III, 253.

² Mustafa Güler, **Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)**, İstanbul 2002, 30.

³ N. Bozkurt-M.S. Küçükbaşçı, “Mekke”, **DİA** , XXVIII, 561.

göre gördüğü bir rüya üzerine- bir hazine sarf ederek oluşturduğu ve kendi adıyla anılan Ayn⁴-ı Zübeyde suyollarıydı. Ayn-ı Huneyn ve Ayn-ı Arafat adlarıyla da bilinen Ayn-ı Zübeyde suyolu, 828-829 yıllarında bir milyon yedi yüz bin miskal altın sarf edilerek Mekke'ye ulaştırılmıştır⁵. Zübeyde Hanım sadece suyolunu yaptırmakla kalmayıp, Huneyn Vadisi'ndeki bütün hurma bahçelerini satın alarak suyolunun güvenliğini de sağlamıştır. Böylece Mekke- Taif yolu üzerinde bulunan Tad Dağı eteklerinde zuhur ederek Huneyn Vadisi'ne doğru akan suyun Arafat'a oradan da Mekke'ye ulaştırılması temin edilmiştir⁶. Arafat'a ulaştırılan su, orada inşa edilen havuz vasıtasıyla Arafat çevresine taksim edildikten sonra artan su Mekke'ye ulaştırılmıştır. Ancak bu tesisat zamanla sel sularının tahribatıyla bozulmuş, kanalların içi sel sularının taşıdığı topraklarla dolmuş ve dönemin Abbasi Halifesi Mütevekkil Alallah zamanında - yapılışından yaklaşık yirmi yıl sonra- 847 yılında tamir ettirilmiştir⁷.

Abbasîler ve Eyyübîler devrinde Haremeyn için büyük paralar harcanarak hem hacıların hem de yerleşik ahalinin temel sorunu olan su sıkıntısı giderilmeye çalışılmıştır. Nitekim Eyyubî hükümdarı Muzafferüddin Gökbörü de yaptırdığı vakıf eserlerinden başka Arafat'a su kanalları ile birlikte Mekke'ye de su sarnıçları inşa ettirmiştir⁸. Hicaz yönetiminin Memlûklulara geçmesi üzerine Memlûk sultanları önceki yönetimlerde olduğu gibi Hicaz bölgesine ciddi yatırımlar yapmış, gerektiği takdirde su sistemlerini yeni baştan yaparak yenilemişlerdir. Baybars döneminde tamirat ve inşa için külliyetli paralar gönderilmiş ve su problemi çözülmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde Kansuh Guri, bir taraftan Osmanlı Ordusu ile savaşırken diğer taraftan hac yolunu onartmış ve yoldaki su kaynaklarını tamir ettirmiştir⁹.

Memlûklu Devleti Hicaz Bölgesini kontrol ettiğinden İslam devletleri arasında bir itibara sahipti. Buna karşın Müslüman devletler hacıalarının güvenliğini sağlanması ve sıkıntılarının çözümü konusunda da Memlûklu Devleti'ni sorumlu tutuyorlardı. Nitekim Memlûklar ile Osmanlılar arasında gayet iyi giden bir dostluk var

⁴ Ayn: pınar, menba, kaynak (Bk: Ali Nazima- Reşad, **Mükemmel Osmanlı Lugatı**, İstanbul 1318, 527).

⁵ Eyüp Sabri Paşa, **Mirat-ı Mekke**, İstanbul1301, II/1, 731.

⁶ Mustafa L. Bilge, "Aynizübeyde", **DİA**, İstanbul 1991, IV, 279.

⁷ Aynı yer; İsmail Altınöz-Remzi İbrahim Demirlikan, "Osmanlılar Döneminde Hicaz Suyolları", **Dünden Bugüne Vakıflar Dergisi**, Gaziantep, Mayıs 2008, 13.

⁸ Ramazan Şeşen, "Eyyubiler", **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi (DGBİT)**, İstanbul 1989, VI, 409.

⁹ Altınöz-Demirlikan, *a.g.m.*, 13.

iken¹⁰, ilk ciddi anlaşmazlık Hicaz suyuollarının tamiri meselesinden ortaya çıkmıştı. 1458'de Mekke'ye giden bir Osmanlı hacısı su burkalarının harap olması nedeniyle, hac kafilesinin yollarda çektiği sıkıntıyı görmüş, dönüşte durumu Sultan Fatih'e bildirmişti. Bu bilgileri nakleden Aşıkpaşa-zade, hacının âlim ve fazıl bir kişi olduğunu belirtmesine rağmen isminden bahsetmemektedir. Bu zatın o sene Arabistan'dan gelen ünlü âlim Molla Gürânî olabileceğini Neşrî'den öğrenmekteyiz¹¹. Fatih, Memluk sultanına bir elçi göndererek su burkalarının derhal tamir ettirilmesini ve bu maksatla gerekli filori ve altını gönderebileceğini bildirmiş, ayrıca su burkalarının yaşatılması ve bakımı için bir vakıf kurulmasını da teklif etmişti¹².

Fatih hac esnasında büyük sıkıntılara sebep olan burkaları tamir ettirmek için bir takım ustaları vazifelendirmişti. Mısır naibi, vali ve hâkimlerine de bu ustalara yardımcı olmalarını isteyen mektuplar yollamıştı. Ancak burkaları tamir etmek için giden ustaları Memluk yönetimi iyi karşılamamış “*Osmanoğlu'nun hiylesi vardır kim gele bizim vilâyetimizde binâ ide, biz âcizmiyiz kim burkamızı ol meremmet ide*” diyerek ve onları tahkîr ederek geri yollamıştı¹³. Öte yandan Osmanlılarla anlaşmazlık içinde olan Karamanoğlu Pir Ahmed, Memluk sultanına elçi ve mektup göndererek “*Osmanoğlu burka bahânesiyle Mekke sultanına yüklerle flori gönderdi kim sana yağı oldu*” diye Memlukuluları Osmanlı aleyhine kışkırtmıştı¹⁴.

Birbiriyle rekabet edecek bir güçte olan Osmanlı Devleti ile Memluk Devleti arasındaki uzun süreli bir mücadele, Yavuz Sultan Selim'in 22 Ocak 1517'de Ridaniye Savaşını kazanmasıyla sona ermiş, Osmanlılar tarafından Şam ve Mısır'ın fethi tamamlanmıştı. Salyaneli bir eyalet olarak idaresi yapılandırılan Mısır Eyaletine Kızıl Deniz'e kadar uzanan tüm yerler bağlanmıştı. Mekke, Medine, Cidde, Yenbu ve diğer yerleşim yerleri uzun süre Mısır Beylerbeyliğine tabi olarak yönetilmiş ve kutsal mekânlara olağanüstü hürmet gösterilmiş ve her türlü ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır¹⁵.

Hicaz suyuollarıyla yakından ilgilenen Osmanlı Devleti, Mekke ve Medine'de hacıların daha rahat hac ve umre yapmalarını temin

¹⁰ Muhammed Harb, *Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır Seferi*, İstanbul 1986, 23.

¹¹ Şehabettin Tekindağ, “*Fatih Devrinde Osmanlı- Memluklu Münasebetleri*” **Tarih Dergisi**, sayı:30, İstanbul 1976, 77.

¹² M. Harb, *Suriye ve Mısır Seferi*, 26.

¹³ Ş. Tekindağ, *a.g.m.*, 77.

¹⁴ İsmet Miroğlu, “*Fetret Devrinden II. Bayezid'e kadar Osmanlı Siyasi Tarihi*”, **DGBİT**, X, 247-248.

¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrreme Emirleri*, Ankara 1972, 18.

etmek ve su ihtiyaçlarını sağlamak için su burkaları ve sebiller inşa etmişler ve bu yapıları Haremeyn vakıfları içine katarak vergiden muaf tutmuşlardır¹⁶.

Harem-i Şerif'in korunmasının yanında temiz tutulması üzerinde de ciddi olarak durulmuş, özellikle hac mevsiminde artan nüfusun temel ihtiyaçlarının karşılanması ve muhtemel aksaklıkların önüne geçilmesi için gerekli önlemler alınmıştır. Bu konuyla alakalı olarak Mekke kadısının İstanbul'a gönderdiği defterde; dışarıdan Kâbe'yi ziyarete gelen fakirlerin konaklayacakları bir yerleri olmadığından Kâbe içine yerleşerek Harem'de kirlilik oluşturdukları ve bitlerin çevreye yayılarak diğer insanların rahatsız olmalarına sebebiyet verdikleri ifade edilmektedir. Bu uygunsuz durumu gidermenin bir çaresi olarak acilen Harem yakınında bir meskene ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Meskenin yapımında ve sonrasında suya ihtiyaç olacağından, Mekke imaretindeki sudan yararlanacak bir şekilde imarete yakın yapılması önerilmektedir. Mekke kadısının mektubu üzerine merkezi yönetimden 15 Ramazan 967 (10 Haziran 1560) tarihinde bir hüküm gönderilerek Mekke'yi ziyaret için gelen fakirlere bir mesken yapılması ve Harem'in kirden temizlenmesi Mekke kadısına emredilmiştir¹⁷.

Yine hac zamanı Harem'in oldukça kalabalık olması ve insanların tuvalet ihtiyacını gidermekte oldukça zorlanmaları üzerine Mekke kadısı İstanbul'a mektup göndermiştir. Mektupta Hac mevsiminde Mekke'nin fazla kalabalık olduğu, bazı hayır sahipleri yaptırdıkları helâların temizliğine yetecek düzeyde mal vakfetmedikleri için bunların kapandığı ifade edilmektedir. Harem'e oldukça yakın bir tane helâ kaldığı ve bunun ayakyolunun Harem içinde bulunduğu bu sebeple çok pislik oluştuğu belirtilmektedir. Bu helânın kapatılması gerektiğini ifade eden Mekke kadısı, Harem çevresindeki helâların sürekli açık tutulmasının teminini ve bunların temizliği ve gerekli olan su ve hizmetkârların yeterli düzeyde sağlanması halinde Harem'in pislikten temizlenebileceğini belirtir. Bu talep üzerine merkezden gönderilen 15 Ramazan 967 (10 Haziran 1560) tarihli hükümde; *arz olunduğu üzere ve her ne vecihle münâsib ve mümkün ise tathîr ve pâk olunmak babında tedârik eylesin* denilerek Mekke kadısının önerdiği gibi yapılması emredilmiştir¹⁸.

Harem-i Şerifin maruz kaldığı bir diğer sorun da Zemzem suyunun kirden ve pislikten uzak tutulmasıydı. Bu konu ile alakalı olarak yine Mekke kadısının İstanbul'a gönderdiği mektubunda;

¹⁶ Altınöz-Demirlikan, *a.g.m.*, 15.

¹⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), **Mühimme Defteri (MD)**, No: 3, 368/1088.

¹⁸ BOA, **MD**, 3, 368/1090.

Zemzem suyu yakınında bir maslak olduğu, bu maslağın son derece pis olması nedeniyle- ki bu yer Mescid-i haram'dan sayıldığından- namaz kılınmaya uygun olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca abdest alanların kullandıkları suların tekrar Zemzem suyuna karışarak Zemzem suyunu kirlettiğinden de bahsetmektedir. Mekke kadısının mektubundan abdest sularının Zemzem suyuna karışmasının zamanla Zemzem suyunun özelliklerine değişiklik verebileceği bilgisine de ulaşılmaktadır. Mekke kadısı bu sorunun giderilebilmesi için Harem dışında birkaç maslak yapılması gerekliliği üzerinde durmaktadır. Bunun üzerine merkezden gönderilen 15 Ramazan 967 (10 Haziran 1560) tarihli hükümde; Harem ve Zemzem kuyusunun temiz ve pak tutulması ve Harem dışında bir kaç maslağın yaptırılması Mekke kadısına emredilmiştir¹⁹.

Zemzem suyu Ayn-ı Zübeyde suyunun Mekke'ye ulaşmasından sonra sembolik bir duruma gerilemiş, Zemzem suyuna yapılan bakım ve hizmetler diğer sular ile kıyaslandığında çok az olduğu gözlemlenmiştir. 1576 yılında III. Murad yıkılan Zemzem suyunun binasını yeniden yaptırmış ve I. Ahmed zamanında 1615 yılında Zemzem kuyusuna demir bir korkuluk yaptırılarak su çekilmesi daha kolay bir hale getirilmiştir²⁰.

Mekke'nin topoğrafik konumu gereği bir vadi içinde kurulmasının yanı sıra kurak ve sıcak bir iklime sahip olması ve düzensiz ani yağışlar ile meydana gelen sel taşkınları Kâbe ve diğer kutsal mekânları tehdit etmekte ve zaman zaman büyük tahribatlara neden olmaktadır²¹. Nitekim 979 (1571) yılında Mekke'de meydana gelen sel felaketi Kâbe'nin duvarlarının yıkılmasına sebep olmuş, İstanbul'dan gönderilen yüklü bir hazineye rağmen tamirat işi oldukça uzun sürerek III. Murad zamanına kadar sarkmıştır²². Bu tarihte Mısır beylerbeyi olan Sinan Paşa İstanbul'a gönderdiği mektubunda, Harmdeki çatıların tamirine Mısırdan Çerkez Ahmed'in tayin edildiği, çatının nasıl olması gerektiğini sorması üzerine 8 Zilkade 979 (23 Mart 1572) tarihinde Sinan Paşa'ya gönderilen hükümde, Kâbe'nin çevresindeki çatıların kubbe şeklinde tamir edilmesi emredilmiştir²³. Kâbe'nin tamiri esnasında sellerin vereceği zararı önlemek için temelleri derin kazılarak küçük sel baskınlarından korunmuştur. Ancak büyük baskınlardan korunamayan Kâbe, 5 Cemaziyelevvel 983

¹⁹ BOA, MD, 3, 368/1089.

²⁰ Altınöz-Demirlikan, *a.g.m.*, 15-16.

²¹ Nebi Bozkurt-Mustafa Sabri Küçükbaşçı, *a.g.md.*, 555.

²² İsmail Altınöz, "Osmanlı Dönemin'de Kâbe'de Su Baskınları", *Hemşehrim*, Eylül/3, Gaziantep 2006, 45.

²³ BOA, MD, 12, 574/ 1093.

(12 Ağustos 1575) tarihinde meydana gelen sel baskınında tamamen sular altında kalmış, Harem’de yedi vakit namaz kılınamamıştır. 23 Şaban 983 (28 Kasım 1575) tarihinde tamamlanan tamirat sonunda Kâbe’nin iç ölçüleri değişmiştir. 19 Şaban 1039 (3 Nisan 1630) tarihinde meydana gelen sel baskınında Kâbe’nin içi ve dışı tamamen sel ile dolarak yaklaşık bin kişi hayatını kaybetmiş, birçok da hayvan telef olmuştur. Mekke yöneticileri mahalli imkânları da kullanarak Kâbe’den günde otuz kırk bin yük çamur çıkarmak suretiyle aynı yıl içinde temizlik işini tamamlamıştır. Yine benzer şekilde 23 Zilhicce 1091 (16 Ocak 1681)’deki selden ise yüz elli ev yıkılıp, yirmi beş insan ve beş bin hayvan telef olmuştur.

Sel baskınlarının oluşturduğu bir diğer sıkıntı da tarihî yapıları aşındırması ve yıpratmasıydı. Nitekim 1021 (1612) yılında Kâbe’nin duvarları çatlayarak birbirinden ayrılacak duruma gelmiş, devrin padişahı Sultan I. Ahmed’in Kâbe’yi yıkıp yeniden yapma fikrine devrin uleması karşı çıkmış, bunun yerine çepeçevre sağlam bir kuşakla Kâbe’nin sarılmasını teklif etmişlerdi. Bu öneri doğrultusunda seksen bin altın harcanarak Kâbe’nin etrafı altın kuşakla sınırsız bir şekilde sarılmıştı. Bu kuşak IV. Murad’ın Kâbe’yi tamirine kadar yaklaşık yirmi yıl süre yerinde kalmıştır²⁴.

Mekke Şerifi ve ahalisinin Evail-i Cemaziyelahir 1188 (9-19 Ağustos 1774) senesinde İstanbul’a göndermiş oldukları mahzarlarda; Harem çevresindeki yolların beş on senede bir temizlenmesi adetten olduğu halde uzun bir süreden beri temizlenmediği, önceden Kâbe’nin kapılarına on beş basamak ile ulaşılırken zamanla dolduğu bilgisine yer verilmiştir. Muharrem ayının üçüncü günü Mekke’nin merkezine ve çevresine yağın şiddetli yağmur sebebiyle yer altındaki su yataklarının dolması ve harap olmasıyla bir iki saat içinde Kâbe sular altında kalmıştır. Beytullah ve Makam-ı İbrahim’in kubbesi ile sebillerin aşağıda olan yerleri tahrip olmuş, Kâbe bol miktarda süprüntü ve toprak ile dolmuştur²⁵.

Mekke Şerifi ve Cidde Valisi Vezir Ömer Paşa’nın birlikte Makam-ı İbrahim ve çevresini düzelterek tamiratına başladıklarını aynı belgeden öğrenmekteyiz. Tamamen temizlenip bakımlarının yapılabilmesi için eşraf ve ulemanın öncülüğünde tahrip olan yerlerin keşif ve incelemeleri yapılmıştır. Harem içinde biriken toprağın çıkarılması, sebillerin mecralarının yenilenmesi, Harem’in damı ile

²⁴ Altınöz, *a.g.m.*, 46.

²⁵ BOA, *Cevdet Belediye.(C.B.)*,6568; Bu konuda yakın zamana kadar bu sorunun devam ettiğini tanıklardan da duymaktayız. 1960 yıllarında yine yağışlı bir mevsimde hac farızasını ifa etmekte olan bir Türk hacısı; Kabe çevresinin su ile dolduğunu görünce yüzerek tavaf yaptığını ifade etmişti.

duvar içlerinde olan mermer taşları ile duvar dışında onarılmaya muhtaç olan İbrahim Makamı'nın damı, Zemzem kuyusunun temizlenmesi, İbrahim Kapısında olan sarnıç ve kubbeler ile Kâbe direklerinin tamirâtı toplam yüz doksan bin kuruş olarak tahmin edilmiştir²⁶.

Tamir edilecek yerler için ihtiyaç duyulan malzeme ve teknik elemanların tamamını bu bölgeden karşılamamanın imkânsızlığı nedeniyle Mısır tarafından; elli kantar kurşun, seksen kantar demir, bin adet büyük ve küçük levha, üç yüz adet büyük ve küçük mermer ile iki adet taş ustası, iki adet doğramacı ve bir adet inşaatçının gönderilmesi merkez tarafından emredilmiştir. Ayrıca Mekke Kadısı Giritli Ahmed'in İstanbul'a gönderdiği keşif defterinde belirtilen yerlerin tamir edilmesini ve masraf bedellerinin Mısır irsaliyesinden ödenmesini emreden Evail-i Cemaziyelahir 1188 (9-19 Ağustos 1774) tarihli hüküm, Cidde ve Mısır Valileri ile Mekke Şeyhine gönderilmiştir. Bunlara ilaveten gönderilen yazıda Mekke kadısının belirtmediği yerlerin de yapım ve bakımına başlanması ayrıca emredilmiştir²⁷. Mekke Emiri Şerif Surur b. Mesaid, Cidde Valisi Vezir Osman Paşa ve Mekke tamirâtına tayin edilen Feyzullah'a hitaben gönderilen Evahir-i Şaban 1188 (27 Ekim- 6 Kasım 1774) tarihli hükümde önceden keşfi yapılmayan yerlerin masrafları Mısır hazinesinden havale edilen paralardan harcanarak her yerin sağlam bir şekilde tamir edilmesi istenmiş ve devlete zarar verecek davranışlar ile hırs ve tamahtan sakınılması ayrıca tembih edilmiştir²⁸.

Mekke'nin ve özellikle Kâbe'nin konumu bir çanağı andırdığından çevre dağlardan yağış sonucu akan seller kısa sürede Kâbe'nin içini doldurmakta çevreden topladığı çerçöpü buraya yığmakta ve mimari dokuya zarar vererek kutsal mekânları tahrip etmekteydi. Nitekim 1208 senesi Şaban ayında (Mart 1794) meydana gelen büyük sel baskınından Beytullah ağzına kadar dolmuş, birçok yerleri ve Nur dağının Seddi ile hacılar için inşa edilen Şam ve Mısır havuzlarının duvarları ve yıkılma derecesine gelen Kâbe'nin Veda kapısının minaresi yenilenmeye ve diğer minareler ise bakıma muhtaç duruma gelmişti²⁹. Ayn-ı Zübeyde denilen Arafat suyunun bir saatlik mesafedeki suyuolları ve bacaları bozularak su ile dolmuştu. Şebekeden akan sular tamamen kesildiğinden Mekke halkı ve hacılar özellikle Arafat günü suyun kesilmesinden büyük bir sıkıntı yaşamışlardı. Acil olarak su problemini çözümlmek için çaba gösteren Cidde Valisi ve

²⁶ A.g.b.

²⁷ A.g.b.

²⁸ A.g.b.

²⁹ BOA; C.B., No: 961.

Muhafızı Yusuf Paşa, büyük gayretler sonucu Ayn-ı Zübeyde suyunun kısa sürede Mekke'ye akmasını sağlamıştı³⁰.

Yusuf Paşa, Şerif, Bina Emmini olan Mehmet Kebir Ağa ve ehl-i vukûf ile yapılan keşif ve inceleme neticesinde yukarıda bahsedilen binalar ile Ayn-ı Zübeyde suyollarının özellikle sağlam olan yolları, bacaları ve Safa ve Merve arası temizlenmeye ihtiyaç duymaktaydı. Bütün bu yerlerin masrafları toplandığında üç yük kırk sekiz bin yedi yüz üç kuruş olarak belirlenmişti. Yusuf Paşa'nın gerçekleştirdiği su yolu tamirine harcanan seksen beş bin kuruş keşif olunan miktardan düşüldüğünde geriye iki yük altmış üç bin yedi yüz üç kuruş tamirat için ihtiyaç duyulduğu merkeze gönderilen Evail-i Cemaziyelahir 1210 (13-23 Aralık 1795) tarihli keşif defteriyle talep edilmişti³¹. Burada dikkati çeken nokta, Yusuf Paşa'nın sel baskınından hemen sonra yukarıda bahsedilen yerler için yaptırmaya başladığı tamirat tarihi 1208 iken eldeki tahsisatın bitmesi üzerine geride kalan yerlerin tamirati için ihtiyaç duyulan meblağın talep tarihi 1210 olarak görülmektedir. Bu da bize bahsedilen yerlerin ancak iki senede tamir edildiğini göstermektedir³².

Tamirat konusunda merkezi yönetimin keşif bedelini abartılı bulması üzerine, Hicaz'dan İstanbul'a dönen Surre Emmini Sabık Kapıcı Başı Emin Ağa'dan sorulmuş ancak kendisi; Kâbe'nin bazı yerleri, Nur Dağı'nın setleri ve minarenin tamire muhtaç olduğunu, Surre dağıtımıyla ilgilendiğinden her meseleyi hakkıyla bilemeyeceğini ifade etmesi üzerine, keşfin tekrar sıhhatli bir şekilde yenilenmesini ihtiva eden Evail-i Cemaziyelevvel 1210 (13-23 Kasım 1795) tarihli hükümler Cidde Valisine, Hac Emiri Paşaya, Şerife ve Mekke Kadısına Divan-ı Humayun'dan gönderilmişti. Bu hükümlere Yusuf Paşa, Şam Valisi Abdullah Paşa, ve Mekke Kadısı tarafından gönderilen cevabi mektuplarda; tamirat konusunun yeniden güvenilir adamlar ve naipeler tarafından 1211 (1796) yılında tekrar tekrar keşif ve incelemelerinin yaptırıldığı ve buna göre toplam olarak imarı gereken yerlerin masrafları bir yük elli beş bin beş yüz kuruşa ulaştığı ifade edilmektedir. Böylece Şerifin daha önce yaptırdığı ve merkeze gönderdiği keşif defterinde üç yük yedi bin üç yüz altmış üç kuruş masraf gözükrken, Şam Valisi tarafından gizlice yaptırılan incelemede masraf defterinin toplamı ise; bir yük elli beş bin beş yüz kuruş olarak belirtilmekte ve aralarında büyük bir fiyat farkı ortaya çıkmaktaydı³³.

³⁰ A.g.b.

³¹ A.g.b.

³² A.g.b.

³³ A.g.b.

Tamirat için devlet tarafından bir kişi görevlendirilerek eline de nakit olarak yirmi beş bin kuruş verilerek deniz yoluyla gönderilmiş, ayrıca Mısır'dan da yirmi beş bin kuruş havale olunmuştur³⁴. Kutsal makamların bir an önce tamir edilerek bitirilmesi hususuna dikkat edilmesi, tehir ve gecikmenin uygun olmadığı Evahir-i Cemaziyelahir 1211 (21-31 Aralık 1796) tarihinde Mısır Valisi Vezir Ebubekir Paşa'ya, Mısır Mollalarına, Mısır Defterdarına ve Mekke Bina Eminine hitaben yazılan ayrı ayrı hükümlerde ifade edilmiştir³⁵.

Kâbe'nin imar ve bakım hizmeti için gerekli olan masraflar hesap edilerek genellikle Mısır Vilayetinden yeterli miktarda akça gönderilerek tamire ihtiyacı olan yerlere harcanırdı. 1205 (1790/91) yılında yine böyle bir sel sonucu meydana gelen tahribatın tamiri için gönderilen parayı Mekke Şerifi zimmetine geçirmesi üzerine Mısır tarafından para beklenmeye başlanmış ve bu sebepten tamirata başlanamamıştır³⁶. Ancak bu para Mısır tarafından gönderilmemiş, Şerifin zimmetinde olan para Mekke'de olan Mehmed Kebir Ağa tarafından alınarak ve Mısır Hazinesinden de elli bin kuruş havale edilmiştir. Öncelikle Kâbe'nin iç ve dışındaki yerlerin tamiratının yapılması ve Makam-ı İbrahim, Hicr-i İsmail, Minare gibi yerlere harcanması için izin talep edilmiştir. Bu talep üzerine Defterdar Efendiye hitaben yazılan 19 Safer 1211 (24 Ağustos 1796) tarihli buyruldu; zaman zaman bu gibi tamir masrafları için yüksek meblağ talebinin adet halini aldığı, ancak gerekli olanın ilk olarak suyollarının tamiri olduğu daha sonra ise Kâbe'nin iç ve dış tarafındaki yerlerin geldiği belirtilerek, talep edilen paranın havale edilmesi defterdara emredilmiştir³⁷.

Aynı şekilde 14 Ramazan 1278 (15 Mart 1862) tarihli bir belgeden aynı senenin Cemaziyelahir ayında Mekke'de büyük bir sel baskını olduğu, Harem-i Şerifi doldurduğu, çevreye zarar vermekle kalmayıp aynı zamanda pek çok acezenin ev ve eşyasını harap ve zayi ettiği, insanları yardıma muhtaç duruma düşürdüğü anlaşılmaktadır³⁸. Su mecralarının bir daha dışarıdan kum ile dolmaması, ahali ve gelen hacıların istirahatlarının tam olarak sağlanması için çalışmalara başlanması merkezî yönetimce güzel karşılanmıştır. Özellikle masrafların dökümünü gösteren bir defterin merkeze gönderilmesi Cidde Valisinden istenmiştir. Bu sıkıntının giderilmesi için padişah

³⁴ BOA, C.B., No: 1160.

³⁵ BOA, C.B., No: 879.

³⁶ A.g.b.

³⁷ A.g.b.

³⁸ BOA. A. MKT. UM., Dosya No: 548.

bizzat kendi hazinesinden bin kese ihsan ederek bu paranın Maliye Nezareti vasıtasıyla gönderilmesini emretmiştir. Padişahın bu davranışının diğer insanlara örnek olacağına dikkat çekilen belgede; istekli olanların da orta ölçekli yardımda bulunabileceği ilan edilmiştir. Yardımların israftan kaçınılarak felakete uğrayan halktan özellikle evleri harap olan ve gerçekten yardıma muhtaç olan kimselere dağıtılması ve bu yardımları gösteren bir defterin merkeze iletilmesi istenmiştir. Bunlara ilaveten Hicaz bölgesinde görev yapan personelin masrafları müteahhitlere ödetilerek mali sıkıntının aşılması yoluna gidilmiştir³⁹. Yukarıdaki belgenin bir benzeri de Mekke Şerifi'ne gönderilerek; gerek tamir işlerine gerekse dağıtılacak yardımlara destek vermesi istenmiştir⁴⁰.

II-Mekke Suyollarının Bakım ve Tamiri

Osmanlı Devleti'nin Ayn-ı Zübeyde için yapmış olduğu ilk büyük faaliyet Kanuni zamanında suyollarının yeni baştan inşa edilmesi olmuştur. 939 (1523) yılında Ayn-ı Zübeyde'nin çıktığı yerden Mekke yakınlarına gelinceye kadar ki yollar tamamen harap olduğu, bu esnada Mekke ve çevresindeki kuyulardan suların çekilmesiyle çok ciddi bir su sıkıntısı ortaya çıktığı, hac mevsiminde suyun matarası bir altına alınıp- satılır olduğu haberi İstanbul'a kadar ulaşmıştı. Bunun üzerine Kanuni Mekke'de ikamet eden bina emini Muslihiddin Efendi'yi Arafat ve Huneyn suyollarının temizlenerek kullanılır bir hale getirilmesi için bir inceleme ve keşif yapılmasını emretmişti. Gönderilen rapor doğrultusunda tamirata yetecek kadar aynı ve nakdi yardımda bulunulmuş, bu tahsisatla; şehir içinde olan bütün yollar temizlenerek derinleştirilmiş, bütün çeşme ve havuzlar ıslah ve tamir edilmişti. Huneyn suyolları da tamirata tabi tutulmuş ve suyollarının bakım ve tamir işleriyle daimi olarak ilgilenecek siyahî köleler görevlendirilmişti⁴¹. Ayn-ı Zübeyde'ye yeni kanallar eklenmiş ve Mekke'de derinliği yirmi zira⁴² (15,6 m.) etrafı sekiz yüz adım⁴³ büyüklüğünde iki havuz inşa edilmişti⁴⁴.

³⁹ A.g.b.

⁴⁰ A.g.b.

⁴¹ M.L. Bilge, *a.g.md.*, 279.

⁴² Zira hakkında Walther Hinz, 67,5 cm ile 68,5 cm arasında bir ölçü vermektedir.(Detay için bk: Walther Hinz, **İslam'da Ölçü Birimi**, (çeviren: Sevim Acar), İstanbul 1990, 72). Buna karşılık Mithat Sertoğlu ise çarşı arşınına 68 cm olarak belirtmekte, zira-i mimariyi ise 75.8 cm olarak vermektedir. (Bk: Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lugatı**, İstanbul 1986, 19).

⁴³ Adımın ölçü değerini edemedik.

⁴⁴ Altınöz-Demirlikan, *a.g.m.*, 16.

Bu büyük tamir ve inşadan yaklaşık otuz sene sonra sel ve kum fırtınalarının tahripleri sonucu 970 (1562-1563) yılında suyolları yeniden bozulmuş, Mekke Şerifi'nin Mekke suyollarının tekrar yapılması gerektiğini ifade eden bir mektubu İstanbul'a gönderilmişti. Bunun üzerine Mekke Kadısı Abdülkadir ibn-i Ali Mağribi görevlendirilerek bir inceleme raporu hazırlaması istenmişti. Yapılan keşif sonucunda otuz bin altın gerektiği bildirilmesi üzerine Mihrimah Sultan tarafından elli bin altın gönderilerek devlet bütçesine her hangi bir yük getirmeden suyolunun masrafı karşılanmıştır⁴⁵. Arafat'tan Mekke'ye kadar olan suyolları çalışmasında Mekke şerifine gönderilen Gurre-i Zilhicce 972 (19 Haziran 1565) ve Selh-i Rebiyülahır 972 (5 Aralık 1564) tarihli iki hükümde su yolu hizmetlerinde büyük gayretleri görüldüğünden övülmektedir⁴⁶. Belde-i Tayyibe denen Harem ve çevresinde su sıkıntısının giderileceği ve iki cihan (dünya-ahiret) saadetine kavuşmayı umduğunu ifade eden padişah, Şerife hitaben kendisinin de aynı sevaba nail olacağını ve hiçbir konuda sıkıntı çekmeyerek ihtiyaçlarını yazması istenmektedir⁴⁷. Mısır Ümerasından olup, Mekke suyollarına tayin edilen İbrahim Bey'in su yolu masraflarına harcanmak üzere filori talebi olmuş, bunun üzerine Cidde Bey'i Kasım Bey'e hitaben 19 Şevval 972 (20 Mayıs 1565) tarihinde bir hüküm gönderilmişti. Buna göre Mısır hac kafilesinin yola çıkması sebebiyle paranın Mısır'dan gönderilmesi mümkün olmamış, Cidde mahsulünden yirmi beş bin filorinin gönderilmesi emredilmişti. Şayet bu kadar para bulunamazsa Cidde ve Mekke'de bulunan devlet tüccarlarından temin ederek bir miktar fazlasıyla verilmesi istenmişti⁴⁸. Geceli gündüzlü bin kişinin çalıştığı Mekke suyolları ancak 981 (1573) yılında yani yaklaşık olarak on iki senede tamamlanmıştır⁴⁹.

Kanunî'nin Ayn-ı Zübeyde suyollarının tamirinden başka Mekke ile Cidde arasında olan Hade Kasabasındaki suyun da Mekke'ye ulaştırılmasını vasiyet etmesi üzerine, babasının vasiyetini yerine getirme arzusunda olan II. Selim 981 (1573) senesinde Mekke Kadısına ve vakıf mütevellisine emir vererek bu suyun Mekke'ye ulaşması için kaç sarnıca ihtiyaç olduğu ve ne kadar masraf gerektiğinin kendisine bildirilmesini istemiştir. Tamirâtı beş sene önce bitirilen Ayn-ı Zübeyde suyolları 984 (1576) yılında meydana gelen

⁴⁵ M. Cavid Baysun, "Mihrimah Sultan", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul 1979, 308.

⁴⁶ BOA,MD, 6, 603/ 1329.

⁴⁷ BOA,MD, 6, 213/ 456.

⁴⁸ BOA,MD, 6, 540/ 1169.

⁴⁹ M.L. Bilge, *a.g.md.*,279.

sel yüzünden zarar görmüş, bu zararı giderebilmek için yirmi yedi bin filori harcanarak su yolu tamir edilebilmişti⁵⁰.

Kanuni ve III. Murad zamanında kapsamlı bakımı ve tamiri yapılan Ayn-ı Zübeyde su yolları, 1039 (1629-1630) ve 1093 (1682) yıllarında iki küçük bakımdan geçirilmesine rağmen zamanında oluşturulan yeni su kaynakları ile yaklaşık olarak Mekke'nin iki yüz yıllık su ihtiyacına cevap verebilecek seviye ulaşmıştı⁵¹.

Mekke'nin can suyu niteliğinde olan Ayn-ı Arafat suyunun yolu uzatılarak Arafat'tan Mekke'ye kadar ulaştırıldığını 16 Rebiyülevvel 980 (27 Temmuz 1572) tarihli bir Mühimme kaydından öğrenmekteyiz. Mekke Kadısı Hüseyin'in İstanbul'a gönderdiği mektubunda; Ayn-ı Arafat suyunun Mekke'ye ulaştığını bildirmesi üzerine Mekke'ye gönderilen hükümde; Kadı'nın gayretleri övülerek bunun karşılığı olarak vazifesine elli akça terakki verildiği ve kendisine Şeyhü'l-harem'lik ihsan edildiği ve ayrıca hilat gönderildiği belirtilmektedir⁵². Buradaki su yolunun Arafat'tan Mekke'ye kadar ulaştırılması olayı ilk kez yapılan bir su yolu olmayıp daha önceden inşa edildiği, ancak bu tarihte bozulan su yolunun tecdid edildiği bu belgenin içeriğinden anlaşılmaktadır. Aynı Mühimme kaydında şu önemli ayrıntıya da yer verilmektedir: Ayn-ı Arafat suyunun eski suyun yer altındaki yolu ile birleştirilmesinin uygun olmayacağı, yer altından başka bir yol yapılması ve belirlenen yerlere çeşmeler yapılması emredilmektedir⁵³.

Zaman içinde Hicaz bölgesindeki su yollarının tamiri meselesi gündeme geldiğinde gerek duyulan malzemeler ve hatta tamiratın parası dahi mümkün olduğu kadar Mısır eyaletinden karşılanma yoluna gidilmekteydi⁵⁴. Bu konuda sadır olan 18 Şaban 973 (10 Mart 1566) tarihli bir hükümde; Mekke'deki su yollarının yapımına İbrahim Bey'in mübaşir olarak tayin edildiği, su yolu için gerek duyulan akçanın Mısır hazinesinden geciktirilmeden verilmesi ve ne kadar akça verilmiş ise bunların defter edilerek İstanbul'a bildirilmesi Mısır Beylerbeyi'ne emredilmektedir⁵⁵.

Özellikle tamirat parasının ulaştırılmasında zaman zaman sorunlarla karşılaşıldığı da olurdu. Nitekim, Ayn-ı Huneyn su yolları masrafı için 1176 (1762/63) Mısır cizye malı irsaliyesinden havale

⁵⁰ Altınöz-Demirlikan, *a.g.m.*, 17.

⁵¹ M.L. Bilge, *a.g.md.*, 280.

⁵² BOA, MD, No: 19, 253/706.

⁵³ A.g.b.

⁵⁴ Seyyid, Muhammed es-Seyyid Mahmud, XVI. Asırda Mısır Eyaleti, İstanbul 1990, 267.

⁵⁵ BOA, MD, No: 5, 443/1188.

edilen kırk bin kuruşu Mısır Valisi Mehmed Paşa, Mısır Hac Emiri Ali Bey'e teslim etmişti. Mekke Şerifine paranın yerine ulaşmaması üzerine gönderilen 13 Ramazan 1178 (6 Mart 1765) tarihli bir fermanla vakit kaybetmeden paranın tedarik edilerek hemen Osman Efendi'ye teslim edilmesi emredilmekteydi. Fermanın sadır olmasından kırk elli gün sonra paranın tam olarak yerine teslim edildiği görülmektedir⁵⁶. Aynı şekilde Evahir-i Safer 1278 (28 Ağustos-7 Eylül 1861) tarihinde Mısır Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya hitaben gönderilen bir hükümde; Mekke'de bulunan Ayn-ı Huneyn suyolunun masrafları için 1276 (1859/60) senesi Mısır Hazinesi İrsaliyesinden gönderilen kırk bin rumî kuruşun önceki Mısır Valisi Vezir Mehmed Paşa tarafından hac kafilesinin hareketi esnasında Hac Emiri Ali Bey'e teslim edildiği bildirilmiştir. Mekke'de kendisinden bu para istendiğinde tamamen inkâr etmesi üzerine nasihat edilmiş ve temessükü gösterilmesi üzerine parayı aldığını itiraf etmiştir. Ödeme imkânının olmadığını bildirerek Mısır'a dönüşünde bir ay sonra ödeyebileceğini belirten mühürlü bir temessük verdiği ifade edilmektedir. Mekke Şerifinin bu paraya acilen ihtiyacı olduğunu, Mekke'ye hemen ulaştırılmasını istediği mektubunda; ancak para vaktinde ulaşırsa bu sene içinde suyun akmaya başlayacağı belirtilmektedir⁵⁷.

Mekke ve Harem'de olan ve Arafat Dağı'na akıtılan suyollarının bir kısım yerlerinin yıkılmış olduğu ve bu nedenle akan suyun akmaz olduğunu ifade eden bir arza göre⁵⁸; devlet tarafından tamir ve bakım işinin bir an önce yaptırılması gerektiği Mekke Emiri Şerif Abdullah tarafından İstanbul'a bildirilmiştir. Şerif ayrıca takririnde; eskiden beri Ayn-ı Arafat suyollarının bazı yerleri yıkıldığında mecrasının kapandığı, akan suyun öncekinden azalması halinde halkın ve hacıların sıkıntıya düşmelerine neden olacağını ve tamiri için devlet tarafından mubaşir tayin edilip gönderilmesine ihtiyaç duyulduğunu ifade etmektedir⁵⁹. Mekke ahalisinin ve hacıların su sıkıntılarının giderilmesi Sultan II. Ahmed'in arzusu olduğundan Ayn-ı Arafat suyollarının gerektiği şekilde tamir ve onarımının yapılması en önemli işlerden olduğundan tamir işinin devlet adamlarından iş bilir, dürüst ve dindar bir kimsenin tayin edilmesi gerekmektedir. Merkezi yönetim tarafından tamirat görevi Cidde Valisi Vezir Mehmet Paşa'nın uhdesine verilerek Ayn-ı Arafat suyollarının tamire ihtiyaç duyulan yerlerin kötü kokmayacak bir

⁵⁶ BOA, C.B., 6957.

⁵⁷ BOA, C.B., No: 2229.

⁵⁸ BOA, C.M., No: 1889.

⁵⁹ A.g.b.

şekilde sağlam olarak tamir ettirilmesi emredilmişti⁶⁰. Yukarıda bahsedilen vasıflara sahip biri olarak Anadolu Muhasebecisi Mehmed Efendi tamirat konusunda özel olarak bina emini tayin edilmiş ve tamirat masrafları için 1141 (1728/29) senesi Mısır hazinesi malından yirmi beş bin kuruş havale edilmiştir⁶¹. Para yerine ulaştığında Cidde Valisi, Mekke Şerifi, Mekke Kadısı ve Mekke Ayanı ile birlikte ilk olarak harap olan suyollarının üzerine varılıp, daha sonra da diğer yerlerin keşif ve ölçümün yapılması istenmiştir. Ayrıca açık bir şekilde defter ettirilerek gerekli malzeme ve amale ücretleri bir akça fazla olmamak üzere doğru bir hesapla kaydedilerek İstanbul'a gönderilmesi de emredilmiştir. Aynı belgede; gönderilen yirmi beş bin kuruştan başka para gerektiğinde tekrar gönderileceği ifade edilmesinden başka tamir hususunun bekletilmeden ve ertelenmeden keşif tarihinden itibaren gece ve gündüz gayret edilerek her bir yerinin sağlam olarak tamir ettirilmesi istenmektedir⁶². Tamir konusu üzerinde titiz bir şekilde duran merkezi yönetim ilgilileri uyararak; tamirin gecikmemesi, Mekke halkı ile hacıların su konusunda sıkıntı çekmemeleri ve tamiratın özensizlik sebebiyle kısa sürede harap olmamasını istemiştir. Aksi takdirde şiddetli bir şekilde itaba uğrayacakları bildirilerek görevlerini layığı ile ve özenle tamamlamaları tembih edilmiştir.

Tamiratın tamamlanmasından sonra artan malzemelerin en küçük parçasının dahi zayi olunmadan, cins ve miktarlarıyla yazılıp defter edilerek ihtiyaç zamanında hazır olması için Mekke'de emin ve korunaklı bir yere konulması ve kaydedilen bu defterin İstanbul'a gönderilmesi emredilmektedir.

Ayn-ı Arafat suyollarının bu tamirden sonra bir müddet daha tamire ihtiyaç duymayacağı ihtimali yüksek olmasına rağmen yine de suyollarının her zaman kontrol edilmesi gerekmektedir. Cüzi tamirler gerektiğinde veya akıntıyı engelleyecek bir arıza oluştuğunda biriken sular suyollarına büyük zararlar vermekteydi. Baş Muhasebeye kayıt edilen Evahir-i Cemaziyelahir 1147 (18-28 Kasım 1734) tarihli bir ilmuhaber kaydında Ayn-ı Arafat suyollarının bu tarihten önce tamir edildiğinden şimdilik bir sıkıntının olmadığını ve yukarıda bahsedilen sıkıntılardan dolayı ileride zuhur edebilecek sınırlı bir tamirat gerektiğinde gecikilmeden bu tamirlerin yapılması ve tamirat için sarf edilmek üzere üç dört bin kuruşun bölgede hazır bulundurulması

⁶⁰ Osman-zâde Ahmed Nabîs, *Tuhfetü'l- Mülûk*, Burdur Umumi Kütüphanesi, 792/3, 202b.

⁶¹ BOA, C.M., No: 1889.

⁶² A.g.b.

emredilmekteydi⁶³. Mekke tarafından talep edilmesi halinde Hazine-i Amire'den üç bin kuruşun borç olarak Surre Eminine emanet edilen bu paranın güvenli bir yere veya bina eminine teslim edilmesi de ayrıca tembih edilmektedir. Receb 1146 (Aralık1733) tarihinde gönderilen emre cevap olarak Mekke Emiri'nin gönderdiği mektupta ise hazineden borç olarak Surre Emini Ağa'ya teslim edilen üç bin kuruşun, bahsedildiği gibi suyollarının gerekli kısmi tamirâtı için ilgili yerlere ulaştırıldığı bildirilmektedir⁶⁴.

Mekke'deki burkaların tamiri konusu merkezi yönetim tarafından her zaman önemsenmiş, özellikle hac mevsimine tesadüf eden zamanlarda daha da dikkat edilmiştir. Evail-i Receb 1144 (1Aralık1731/ 9 Ocak 1732) tarihinde Mekke Emiri Şerif Muhammed'e gönderilen bir hükümde; Mekke ahalisinin ve hacıların rahatı ve sıkıntıların giderilmesi için Arafat dağında ve Mekke içinde ve diğer yerlerdeki bakıma ihtiyacı olan burkaların tamiri ve su dağıtımının güzelce yapılması, ayrıca suyun bol ve çok bir şekle getirilmesi istenmiş, bu görev de Cidde Muhafızı Vezir Ebubekir Paşa'ya verilmişti. Aynı hüküm içinde vezirin görevlendirildiği konular hakkında Mekke Şerifi'nin de vezire yardımcı olması emredilmiştir⁶⁵.

Mekke suyollarının tamiri için1174 (1760/61) tarihinde Cidde Valisi olan Vezir Saadeddin Paşa görevlendirilmişti. İstanbul'dan tamirat parası olarak gönderilen yetmiş üç bin yetmiş beş rumî kuruş zimmetinde kalmıştı. Cidde Valiliği sırasında tamirat masraflarına yirmi bir bin kuruş harcanmış, daha sonra kendisi Rakka Valisi olarak tayin edilmişti. Zimmetindeki elli iki bin yetmiş beş kuruş Mekke Şerifi ve Bina Emini Mustafa Ağa tarafından istenmiş ve gelen otuz beş bin yüz yetmiş bir buçuk kuruş ile suyollarının bir kısmı daha tamir edilmişti. Ancak vezirin üzerinde on altı bin dokuz yüz otuz üç rumî kuruş kaldığından bu para da talep edilmiştir. Vezir zimmetindeki parayı Mekke rayici üzerinden Yıldız Altınını altışar kuruştan, Zer-i Mahbubu dörder kuruştan hesap ederek ödeme yapmış, bu da on bin beş yüz yirmi dört kuruşa denk geldiğinden daha vezirin üzerinde altı bin dört yüz doksan kuruş alacak olup bunun da acilen tahsil edilmesi Evasıt-ı Şaban 1175 (7-17 Mart 1762) tarihinde talep edilmekteydi⁶⁶.

Mekke'ye akan suyollarının bakım ve inşası ile görevlendirilen Kapucu başlarından Mirahur-ı sanî Mustafa Ağa'dan

⁶³ BOA, C.B., No:1968.

⁶⁴ A.g.b.

⁶⁵ BOA, C.B., No: 2652.

⁶⁶ BOA, C.M., No: 1660.

kapsamlı bir inceleme yapması ve su yolunun esaslı bir bakımı istenmiştir. Bunun üzerine yapılan incelemede; toplam masrafın yüz seksen sekiz bin sekiz yüz beş kuruş tuttuğu, Mustafa Ağa'nın üzerinde olan yüz elli dört bin yüz otuz dört kuruş düşüldüğünde otuz dört bin yüz otuz dört kuruş fazladan harcanmıştır. Bu masraflara rağmen suyollarının mecrasında bir damla suya rastlanmadığı Mekke Halkının kırk lüle suya ihtiyacı olduğu oysa Mekke'ye bu yollardan akan suyun ancak on yedi lüle olduğu merkezi yönetime bildirilmiştir⁶⁷.

Bu durum karşısında Mekke Emiri Şerif Said'in İstanbul'a gönderdiği taktirinde; Mekke'ye doğru akan Ayn-ı Zübeyde suyollarının önceden temizlendiğini fakat suyun meydana çıkmadığı belirtilmiştir. Ancak geçen sene hacıların dönüşünden sonra incelenen yerlerin kazılması ve temizlenmesine bir düzen verilerek başlanacak iken suyolları tamiri için görevlendirilen eski Mirahur-ı sanî Mustafa Efendi vefat etmişti. Bu görev kethüdası ve kâtibi olan Feyzullah'a verilmişti. Gerekli masrafların vefat eden mutasarrıfın nakdinden sarf edilmesi talep edilmekteydi⁶⁸. Mekke Şerifi, Vezir ile Mekke Kadısı ve Mekke'nin ileri gelenleri, mühendisler ve ehl-i vukûfun hacıların dönüşünden sonra sekiz saatlik mesafede bulunan Ayn-ı Huneyn suyunun başına vardıklarında ölçümlerine göre altı zira yüksekliğinde su bulunduğu görülmüştür. Suyun bacaları açıldığında suyun var olduğu ve bu suyun Ayn-ı Arafat'a iletilmesinin mümkün olduğu ve her iki su kaynağının arası ölçüldüğünde yüz altmış sekiz bin zira (127344 m.) yerin temizlenmeye ve bakıma muhtaç olduğu belirlenmişti. Masrafları tahmin edildiğinde ise yıkılan bacaların masraflarından başka yüz altmış sekiz bin ziralık uzunluğun her bir zirası için bir buçuk kuruş bedel harcanarak temizlenebileceği merkezi yönetime bildirilmişti. Ayrıca bu suyun yapımına izin verildiği takdirde suların kolay kolay kesilmeyecek düzeyde bir yoğunluğa sahip olduğu, su kaynağının etrafı sağlam bir duvar sed ile korunacağı da yazılmıştı. Bacalardan başka Ayn-ı Huneyn'in masrafı tahminen iki yük elli iki bin mekkî -ki rumî hesabıyla yüz altmış sekiz bin- kuruşa ulaşmaktaydı⁶⁹.

Merkezden gönderilen hükümde; Ayn-ı Huneyn'in suyollarının Mekke Şerifi ve Kadısının denetimine verildiği, Feyzullah'ın gayretleriyle tamirinin yapılması ve bu suyun akması için vefat eden Mustafa'nın muhalefât defterinde kayıtlı olan nakit ve eşya bedelinden ve ayrıca Şerif'in zimmetinde olan on bin iki yüz otuz

⁶⁷ Altınöz-Demirlikan, a.g.m., 18.

⁶⁸ BOA, C.B., No: 6129

⁶⁹ A.g.b.

mekkî kuruş alacağı da ilave edildiğinde toplam olarak elli bir bin yedi yüz kırk üç mekkî kuruşun masraflara tahsis edildiği ifade edilmektedir. Bu paraların Feyzullah'a teslim edilmesi ve bundan başka Cidde'ye vardığında Hazine-i Amire'den borç olarak alınan elli bin kuruşun da zimmetinde olandan alınarak suyollarının bütün tamiratlarına başlanması ayrıca beytü'l-malden gerekli ödemelerin eksiksiz olarak yerine getirilmesi emredilmektedir. 13 Şevval 1176 (27 Nisan 1763) tarihli aynı fermanla Mübaşir Feyzullah Efendi'den, masraflar için tahsis olunan muhallefatdan elli bir bin yedi yüz kırk üç kuruşun, zimmetinde olan on bin iki yüz otuz kuruşun, önceden hazineden borç olarak alınan ve zimmette olan elli bin kuruşun tamamı sebep-i tahrir hükmü gereğince teslim aldıktan sonra Ayn-ı Huneyn suyollarının tamirine büyük bir dikkat ve özen göstermesi istenmiştir⁷⁰.

Maliyeden yazılan yazıda kayıtlı hesabın havalesi incelenerek dökümü aşağıya çıkarılmıştır:

Aslında masraflar 168 000 kuruştur.

Mekkî Kuruş	Esedi Kuruş
252000	168000
51743	34495,5 Ali Paşa'nın zimmetinde
200257	133504,5
75000	50000 Ali Paşa'nın aldığı borç
125257	83504,5
60000	40000 1176 senesi Mısır Hazinesinden ilave
65257	43504,5
10230	06820 Masraflar hariç Mustafa'nın zimmetinden
55027	36684,5

Kayıtlı olan masraflarıyla beraber havaleler incelendiğinde elli beş bin yirmi yedi kuruş mekkî veya otuz altı bin altı yüz seksen dört buçuk esedi kuruş etmektedir.

⁷⁰ A.g.b.

Bu esnada bina eminlerine miri tarafından tayinat verilip verilmediğinin kayıtlara müracaat edilerek araştırılması ve padişaha bildirilmesi emredilmiştir. Bunun üzerine maliyeden yapılan inceleme sonucunda; Mekke suyolları tamirine memur olan bina eminlerine tayinat verildiğinin her hangi bir kaydına rastlanmadığı 9 Şevval 1178 (2 Nisan 1765) tarihinde bildirilmiştir⁷¹.

Mekke Şerifi ve bina emini tarafından 1177(1764) tarihinde Müzdelife'ye varıncaya kadarki suyolları ile Şam ve Mısır burkasının bakım ve tamirine ihtiyaç duyulduğundan istenen iki yüz bin rumî kuruş İstanbul'dan gönderilmiş, fakat suyollarının durumu hakkında ayrıntılı bir rapor istenmiştir. Cidde Valisi Salih Paşa, Mekke Naibi, dört mezhep müftüsü ve diğer ehl-i vukufun raporunda Mekke'ye akan suyun Huneyn suyunun yataklarından olmadığı Kâfir-i Avf denilen yerden başlayıp, Maşruk ve Şam arasında bir su olduğu tespit edilmiştir. Baca ve mecrası damar tabir edildiğinden temizleyip bakımı yapıldıkça suyun çoğaldığı ve Şahamiz denilen yere ulaştığı ancak Ayn-ı Huneyn'e kadar ulaşmadığı belirtilmiştir. Mekke'ye kadar ulaşan yedi su kaynağının olduğunu yine aynı rapordan öğrenmekteyiz. Bunlar; Ayn-ı Huneyn, Aynü'l- Meşâş, Ayn-ı Meymun, Aynü'l- Berud, Aynü'l- Muayyisib, Aynü'l- Zaferan ve Ayn-ı Nukba oldukları bildirilmiştir. Yağışa bağlı olarak akışının kuvvetli olacağı veya azalacağı ancak bu suların çokluk ve kuvvetli olmakla Mekke'de su sıkıntısı çekilmeyeceği ifade edilmiştir. Bunların baca ve diğer yolları Ayn-ı Arafat'a ulaşmaktadır⁷².

1265 (1849) senesi Muharremi başından Zilhicce sonuna kadar Ayn-ı Zübeyde suyolunun ve Haremin bazı yerlerinin tamirat ve diğer masraflarını da içine alan para Surre-i Humayun Emni tarafından 1267 (1851) senesinde teslim edilmişti. Bu paranın miktarı yirmi bin kuruş, kırk keseydi.

Arafat suyollarının tamiri için taşçı ustalarına ihtiyaç duyulmuş bunun üzerine Şam Beylerbeyi'sine 10 Şevval 973 (30 Nisan 1566) tarihli bir hüküm yazılarak yeterli miktar da taşçı gönderilmesi emredilmişti. Emrin kendisine ulaştığında taşçılardan iş görmeye kudretli yeterli miktarda taşçı ustasının maiyetiyle birlikte Mekke'ye göndermesi ayrıca gerek ham demir ve çelik ve gerekse diğer konularda talep edilen şeylerin hemen karşılanması istenmekteydi⁷³. Bu hükmün bir sureti de Halep Beylerbeyi'ne gönderilerek, 8 Şevval 973 (28 Nisan 1566) tarihinde Halep'te Yahşa Mahallesinde ikamet eden ve önceleri Halep taşçılarına baş

⁷¹ A.g.b.

⁷² A.g.b.

⁷³ BOA, MD, No: 5, 544/ 1492.

olan Mimar Abdülkâdir'in babası Nasirüddin'i taşçıların başına baş tayin edilerek Mekke'ye gönderilmesi istenmektedir⁷⁴.

Aynı şekilde Mısır Hac Emirine gönderilen aynı tarihli bir hükümde de Arafat suyuolu tamirinde çalışacak taşçı, demirci ve diğer hizmet ehlinin azlığı sebebiyle bazılarının himaye edildiği ve hacılar ile geri gönderildiği belirtilerek Mısır Hac Emirine bizzat kendisinin kontrol etmesi ve hiç bir kimsenin hacılar ile geri göndertilmemesi emredilmiş ve her hangi bir ihmal olursa hesabının kendisinden sorulacağı açık bir şekilde ifade edilmiştir⁷⁵. Bu konuda daha detaylı bilgi aynı tarihte Mısır Beylerbeyi'sine gönderilen hükümde bulunmaktadır. Buna göre; Mısır Valisine Arafat suyuolunun yapılacağı ve ihtiyaç duyulan tüm malzemenin eksiksiz olarak karşılanması istendiğinde kendisinin buna kefil olduğunu belirttiği hatırlatılarak suyuolu için görevlendirilen İbrahim'in İstanbul'a mektup göndererek taşçıya çok ihtiyaç olduğunu bildirmesi üzerine, ihtiyaç duyulan taşçıların tamamının Mısır'dan karşılanamayacağı sebebiyle Şam ve Halep'e hükümler gönderildiği ifade edilmektedir. Taşçı ustaların işe yararlarını seçerek ve oradan hepsi karşılanamaz ise Şam ve Halep'ten de istenerek ihtiyaç duyulan ustalar vakit kaybetmeden İbrahim Bey'e gönderilmesi istenmiştir. Mekke tarafından kaçarak gelen taşçılar olursa onları yine geldikleri yer göndermesi de emredilmektedir. Mısır ve Şam Hac emirlerinin de dikkatli olmaları ve bunların taşçı ve diğer ustaların aralarında kaçmalarına fırsat vermemeleri istenerek şiddetli bir şekilde uyarılmışlardır. Talep edilen gerek taşçı ve gerekse demir ve çelik vs gibi malzemelerin Mısır ve çevresinden tedarik edilmesi istenmiş, bulunmaz ise Halep, Şam ve diğer yerlerden acil olarak karşılanarak Mekke'ye ulaştırılması emredilmişti. İstenen taşçıların işe yararları orada bırakılarak işe yaramayanlarının gönderildiği hususuna da dikkat çeken hüküm de buna dikkat edilmesi istenmiş ve ayrıca ne kadar akça istenirse verilmesi emredilmişti. Şimdiye kadar kırk bin altın istenmiş bunun yirmi beş binini surre mahsulünden, on beş bin altını ise Mısır'dan alınarak bekletilmeden teslim edilmesi Mısır Beylerbeyi'ne emredilmişti⁷⁶.

Tamirat mevzu bahis olduğunda her zaman malzeme hususunda sıkıntı çekilmekteydi. Nitekim 975 (1568) yılında inşa için daha önce Mısır'dan getirilen ham demir ve çelik yeterli olmamış İstanbul'dan takviye istenmişti⁷⁷. Talep edilen ham demir ve çeliğin İstanbul'dan gönderildiği ve bunların Mekke'ye ulaştırılması Mısır

⁷⁴ A.g.b.

⁷⁵ BOA, MD, No: 5, 545/ 1493.

⁷⁶ BOA, MD, No: 5, 545-546/1495.

⁷⁷ BOA, MD, No: 7, 247/ 690.

beylerbeyinden istenmekteydi. Buna ilaveten su yolu tamiri için Mısır hazinesinden verilen paranın yeterli olmaması üzerine Mısır Beylerbeyine gönderilen hükümde yeterli miktarda paranın teslim edilmesi emredilmişti⁷⁸.

Mekke su yollarının tamiriyle görevlendirilen İbrahim Bey 24 Şaban 975 (24 Şubat 1568) tarihinde vefat etmişti⁷⁹. İbrahim Bey'in vefatından sonra Mısırdaki bulunan mallarını Mısır Beylerbeyi olan Mahmud Bey'in ele geçirip varisçilerine vermemesi üzerine şikâyet konusu olmuştu. Varisçilerin şikâyetlerinde doksan bin altın, kitap ve diğer eşyaların daha sonra kendisi de vefat eden Mahmud Bey'in muhallefatından alınarak kendilerine verilmesi istenmişti. Bunun üzerine Mısır Beylerbeyi, Kadısı ve Defterdarına hitaben 20 şevval 975 (18 Mart 1568) tarihinde gönderilen hükümde su yolu hizmetinde olan İbrahim Bey'in önceden bu kadar servetinin olmadığı, bu paraları nereden ve nasıl oluşturduğunun araştırılması istenmekteydi⁸⁰. Yapılan araştırmalar sonucunda Mahmud Bey'in su yolu hizmetinde olan İbrahim Bey'in terekkesinden sadece altı bin altın aldığı ve sağlığında kendisinin ödenmesini vasiyet ettiği 17 Safer 976 (11 Ağustos 1568) tarihinde bildirilmişti⁸¹. İbrahim Bey'in yerine Mısır Nâzır-ı Emvâli Mehmed Bey tayin edilmişti⁸². Mekke su yolu emniyetine getirilen Mehmed Bey'in kendisinden önce bu görevde bulunan İbrahim Bey'in yanında hizmet eden ehl-i vukûf kimselerin kendisine de hizmet etmelerini istemesi üzerine Mısır Beylerbeyine gönderilen 5 Ramazan 975 (4 Mart 1568) tarihli hükümde Mehmed Bey'in talep etmesi halinde gerekli tayinlerin yapılması emredilmekteydi⁸³.

Su yolu Emniyet Mehmed Bey'in yıllık ücretinin daha önceki görevlinin ücreti nereden veriliyorsa kendisinininkinde aynı yerden verilmesini 5 Ramazan 975 (4 Mart 1568) tarihinde istemesi üzerine, önceki su yolu emniyet İbrahim Bey'in salyanesi Cidde mahsulünden verile geldiğinden Mehmed Bey'in salyanesinin de aynı şekilde Cidde mahsulünden verilmesine karar verilmişti⁸⁴. Mısırdan temin edilen su yolu hizmetinde çalışan kişilerin ulufelerinin de Cidde mahsulünden verilmesi emredilmekteydi⁸⁵. Mekke su yolu emniyet Mehmed Bey'in müracaatı üzerine gerek kendisinin ve gerekse adamlarının ceraye ve

⁷⁸ BOA, MD, No: 7, 248/ 691.

⁷⁹ BOA, MD, No: 7, 318/ 914.

⁸⁰ BOA, MD, No: 7, 450/ 1300.

⁸¹ BOA, MD, No: 7, 681/ 1887.

⁸² BOA, MD, No: 7, 318/ 914.

⁸³ BOA, MD, No: 7, 342/ 984.

⁸⁴ BOA, MD, No: 7, 342/ 986.

⁸⁵ BOA, MD, No: 7, 341/ 983.

alıklarının önceki su yolcu emini İbrahim'de olduğu gibi aydan aya Mısır anbarından verilmesini istemiş, merkezden gönderilen hükümle bu isteği kabul edilmişti⁸⁶. Aynı tarihli bir başka hükümde su yolu emini Mehmed Bey'in hizmetinde olan kişilerin tamirat işini tamamladıklarında hak edişlerine göre terakki ve dirlikler verileceği haber verilmişti⁸⁷. Mısır Beylerbeyine gönderilen 8 Muharrem 976 (4 Temmuz 1568) tarihli hükümde Mekke su yolu hizmetinde olan Mehmed Bey'in adamlarının ihtiyacı olan zahirenin Mısır'dan temin edilmesi ve yeterli develer kiralanarak Süveyş İskeleyi'ne gönderilmesi ve oradan da gemilere yüklenerek Mekke'ye ulaştırılması istenmiş ve Mehmed Bey'in önemli bir görev yapmakta olduğu ifade edilmişti⁸⁸. Mekke su yolu emini Mehmed Bey'e gönderilen hükümde Ayn-ı Arafat Nazırı olan ve İbrahim Bey zamanında su yolu katibi olan Kasım Bey'in tekrar su yolu katibi olarak tayin edildiği 5 Ramazan 975 (4 Mart 1568) tarihinde bildirilmişti⁸⁹.

26 Cemaziyelevvel 976 (16 Kasım 1568) tarihinde Cidde Valisi Kasım Bey'e gönderilen bir hükümde üstün gayretleri görüldüğünden Mekke su yolları hizmetine tayin edildiği ifade edilmişti⁹⁰. Aynı tarihte Mehmed Bey'e de bir hüküm gönderilmiş, Mekke'deki su yolu inşası hizmetine Cidde Sancakbeyi Kasım Bey'in tayin edildiği, işiyle alakasını kesip, Mısır'a dönerek muhafaza hizmetinde bulunması isteniyordu⁹¹. 8 Zilkade 979 (23 Mart 1572) tarihli hükümden öğrendiğimize göre 16 Mart 1572 yılında Mekke su yolu hizmetinde olan Kasım Bey vefat etmiştir. Mal varlıklarının muhafaza altına alınması, üzerinde zimmet olup olmadığı araştırılarak üzerinde şayet zimmet olursa muhallefatından alınarak geriye kalan paranın varislerine verilmesi Mısır Beylerbeyi Sinan Paşa'ya emredilmekteydi. Aynı hükümden Kasım Bey'in yerine Mısır ümerasından Çerkez Ahmed'in tayin edildiğini öğrenmekteyiz⁹².

Mekke ve Medine'de tamire ihtiyaç duyulan su yolları ile kutsal yerlerin bakımı için gönderilen beş adet taşçı amelesi ile keresteler, Cidde'de karşılanarak keresteler Cidde'de mahzene konulmuş ve Mısır hac emirinin Mekke'ye getireceği tamirat parası beklenmeye başlanmıştı. Ancak beklenen para gelmemiş, hac

⁸⁶ BOA, MD, No: 7, 342/ 987.

⁸⁷ BOA, MD, No: 7, 342/ 988.

⁸⁸ BOA, MD, No: 7, 594/ 1670.

⁸⁹ BOA, MD, No: 7, 343/ 989.

⁹⁰ BOA, MD, No: 7, 905/ 2478.

⁹¹ BOA, MD, No: 7, 905/ 2479.

⁹² BOA, MD, No: 12, 574/ 1093.

emirinden sorulduğunda ise; *bana Mısır'da tamirata dair akça vermediler* demesi üzerine merkeze gönderilen 13 Cemaziyelevvel 1197 (16 Nisan 1783) tarihli yazıda; Özellikle İstanbul'dan güvenilir bir bina emini tayin edilmesi talep edilmiştir. Gönderilecek yeni bina emininin Şam tarafından olmayıp, İstanbul'dan gönderilmesi ve gelirken öncelikle Mısır'a varıp tamirat için ayrılan parayı da tahsil ederek Mekke'ye getirmesi istenmektedir. Aynı yazıda Mısır'dan her sene Haremeyn tarafına tertip edilen gelirlerin artanlarından 1193 (1779) senesinden yirmi beş bin, 1194 (1780) senesinden kırk iki bin dört yüz altmış dört, 1195 (1781) senesinden ise aynı şekilde kırk iki bin dört yüz altmış dört kuruş ki toplam bir yük dokuz bin dokuz yüz yirmi sekiz kuruşun yarısının gemi ile gönderileceği, diğer yarısının ise hac emiri ile gönderileceği bildirilmiştir. Ancak bu paralar ne gemi ile gönderilmiş ne de hac emiri ile gönderilmiştir. Üç sene boyunca bu gelirler yerine ulaştırılmadığından Haremeyn ahalişi muhtaç bir duruma düşmüştür⁹³.

Arafat suyolları tamiri için Hazine-i Humayun'dan Surre Emini Ağaya teslim edilen üç bin kuruş suyollarının kısmı tamiri için muhafaza altına alınmıştır. Mekke binaları masrafı için hesap edilen ve Mısır irsaliye malından havale olan elli bin kuruşun yirmi bin kuruşu Cidde Valisi İbrahim Paşa tahsil ederek Mekke ahalisinden Mehmed Kebire teslim edilmiştir. Geriye kalan otuz bin kuruşunda aynı şekilde Mısır hazinesinden tahsil edilerek Mısır Hac Emiri veya bir kurye ile Mehmed Kebir'e göndertilmesi Evâhir-i Muharrem 1196 (6-16 Ocak 1782) tarihli bir hükümle Mısır Valisine emredilmiştir⁹⁴.

Ayn-ı Arafat ve Fasnetü'l-burka'nın masrafları kırk bin kuruş ve yine Harem başından dört tarafından sonuna kadar bozulan yerlerin temizleme masrafları yirmi bir bin sekiz yüz kırk iki kuruş ve Huneyn Mescidi ve diğer yerlerin duvarları tamir ve temizlenme masrafları için bin rumî kesenin tamamı Mısır Kahire İrsaliye Hazinesi malından verilmesi 1149 (1736) senesinde İkinci Vezir Şehsuvar Paşa'ya divan tarafından emredilmiştir⁹⁵.

Bâb-ı Aliye gönderilen 29 Zilhicce 1232 (1817) tarihli bir belgede Mekke Valisi olan Hasan Paşa'nın Arafat Dağı ile Müzdelife arasında bulunan kanallar başta olmak üzere Ayn-ı Zübeyde su kanallarının da onarılmasını istemesi üzerine masrafları Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa tarafından karşılanmak şartıyla onarıma izin verilmiştir⁹⁶.

⁹³ BOA, C.E., No: 29232

⁹⁴ A.g.b.

⁹⁵ BOA, C.E., No: 23414

⁹⁶ Altınöz-Demirlikan, a.g.m., 18.

İhtiyaç duyulan bir diğer konu da su yolcu⁹⁷ meselesiydi. Hicaz bölgesindeki su yollarının tamirinde en çok ihtiyaç duyulan alanında uzman, iş bilir su yolcuların azlığıdır. Bu sebepten sık sık İstanbul yönetimine başvurularak bu alanda hünerli ve hazık su yolcu ustalarının acilen Mekke ve Medine'ye gönderilmesi istenmekteydi. Hatta orada görev yaparken vefat edenlerin varlığına dahi rastlanmaktadır. Bir mühimme kaydında; su yolu hizmetinde iken Mekke'de ölen İbrahim'e türbe yapıldığı, bu türbenin içinde gelip geçenlerin konakladığı, türbe ve çevresini temiz tutmayarak kirllettikleri İstanbul'a bildirilmiştir. Bunun üzerine Mekke kadısına ve Harem Şeyhine hitaben gönderilen 19 Rebiyülâhır 980 (30 Temmuz 1572) tarihli bir hükümde; bu konuda uyanık davranılarak su yolcu İbrahim'in türbesi içinde ve çevresinde kimsenin konaklatılmaması ve buna uymayanların yazılarak merkeze bildirilmesi emredilmektedir⁹⁸.

Mısır Beylerbeyi'sine gönderilen 26 Safer 973 (19 Ekim 1565) tarihli bir hükümde; Mekke'ye götürülmesi emredilen ve su yolu hizmetinde görevlendirilen İbrahim'in talep ettiği lögenci⁹⁹ ve su yolcunun ihtiyaç olduğunu bildirmesi üzerine İstanbul'dan bir adet lögenci ile dört adet su yolcunun görevlendirildiği belirtilerek Mısır'a ulaştıklarında vakit geçirilmeden acilen Mekke'ye gönderilmesi emredilmiştir¹⁰⁰. Mekke'de su yolu hizmetinde görevli olan İbrahim Bey'e aynı tarih ve konu ile alakalı olarak gönderilen hükümde ise görevlendirilen su yolcu ustası ile lögencilerin isimleri ve ulufeleri belirtilerek bunları orada istediği işlerde çalıştırabileceği ifade edilmektedir. Buna göre;

Hassa su yolcularından:	Ali Usta'nın	6 akçe ulufesi olduğu,
	Pir-oğlu Mustafa'nın	4 “ “ “
	Abdullah-oğlu Budak'ın	3,5 “ “ “
	Ferhat-oğlu Mustafa'nın	2 “ “

⁹⁷ Genel olarak su işleriyle uğraşanlara *su-yolcu* adı verilirken, bu esnafın oluşturduğu meslek dalına da *su-yolculuk* denilmiştir. Su işlerinden söz edildiğinde, suyun kaynağından bulunup, şehirlerde düzenli bir şekilde akıtılmasına kadar yapılan bütün çalışmalar anlaşılmalıdır. Su-yollarının yapımı, bakım ve onarımı, korunması, suların ölçülmesi ve dağıtılması ve bu hususlarla ilgili bütün uygulamalar, bu çalışma alanının içine girer.(Ayrıntı için bk: Selda Kılıç, “*Suyolları ve Su-Yolcu Esnafına Dair Bazı Tespitler*”, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi, XXII/136, Ankara 2004, 178.

⁹⁸ BOA, MD, No: 19, 253/705

⁹⁹ Lögen: Kireç ve zeytinyağıyla döğülerek yapılan bir cins macun ki çeşme ve musluklarda ve su borularının deliklerini tıkamada kullanılır. (Bk. Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, İstanbul 1995,1248).

¹⁰⁰ BOA, MD, No: 5, 111/257.

Löğencilerden Abdullah-oğlu Hüseyin'in tayin edildiği belirtilmektedir¹⁰¹.

Mısır Beylerbeyi'sine gönderilen 26 Rebiyülevvel 973 (19 Kasım 1565) tarihli bir hükümde Mekke'ye götürülmesi ferman olunan suyun masraflarının görülmesi en önemli işlerden olduğu bildirilerek su yolcu İbrahim'in bütün talepleri tedarik edilerek gönderilmesi Mısır valisinden istenmektedir. Ayrıca eski su yolu hizmetinde bulunanların bir kısmına gedik ve bir kısmına da terakki emredildiği halde bunlara emredildiği gibi gedikleri ve terakkilerinin verilmediğine dikkatleri çekerek bunların haklarının verilmesi emredilmektedir¹⁰².

Benzer şekilde 11 Cemaziyevvel 973 (4 Ekim 1565) tarihinde Mısır Beylerbeyi'ne gönderilen bir hükümde; Mısır'da sancak tasarruf eden beylerden eskiden Nazır-ı Emvâl olan şahsın Mekke'de su yolları hizmetinde olan İbrahim'e mektup göndererek Mısır Müteferrikalarından olan oğlunun öldüğünü, ulufesinden altmış beş akçasının yine Mısır Müteferrikası olan kardeşi Mehmed'e verilmesini geriye kalan kırk bir akçasının ise Mısır kullarından su yolu hizmetinde olanlara hak edişlerine göre terakki olarak dağıtılmasını rica ettiği bildirilmiştir. Bunun üzerine İbrahim'in dağıttığı kırk bir akçe defter edilerek Mısır'a gönderilmesi ve bu defter gereğince terakkilerin Mısır'ın defter-i kuyudatına işlenmesi istenmiştir¹⁰³. Bu emrin bir sureti de İbrahim Bey'e gönderilmiştir¹⁰⁴.

Hicaz bölgesinden talep edilen su yolcuların ücretleri ve harcırahları günün rayici üzerinden verilmekteydi. Ancak ücretlendirme hususunda zaman zaman anlaşmazlık çıktığı da olurdu. Nitekim 17 Şaban 1122 (12 Ekim 1710) senesinde Mekke su yollarının tamirâtı için İstanbul'dan tayin edilen iki nefer lağımçı ve taşçı amelelerinin her birine yüzer kuruştan iki yüz kuruş ve daha sonra 1294 (1877) senesinde aynı şekilde Mekke ve Medine binalarında çalıştırılmak üzere Hassa Mimarı tarafından İstanbul'dan gönderilen iki adet mimar ve taşçı amelelerine yedi yüz elli kuruş ve dört adet amelelerin her birine beş yüz kuruştan iki bin kuruş ve bir adet hazerfene yüz elli kuruş ve bir takım bedeli ile beş yüz kuruş harcırah verildiği baş muhasebeye kayıt edilmiştir¹⁰⁵.

¹⁰¹ BOA, MD, No: 5, 114/261

¹⁰² BOA, MD, No: 5, 163/ 391.

¹⁰³ BOA, MD, No: 5, 235/ 607.

¹⁰⁴ BOA, MD, No: 5, 235/ 608.

¹⁰⁵ BOA, C.B., No: 6113.

Divan-ı Humayun'dan çıkarılan bir kayıta ise; yine 17 Şaban 1122 (12 Ekim 1710) tarihinde Mekke suyollarının tamiri için iki adet suylolcusunun harcırahları:

Ahmet Usta harcırah için 300 kuruş

Kara Mustafa Usta Harcırah için 250 kuruş

550 kuruş

olarak belirlendiği ve İstanbul'dan tayin edilerek bu paranın hazineden verildiği belirtilmektedir¹⁰⁶.

Konu hakkında Baş Muhasebe'den yapılan başka bir incelemede ise 13 Şevval 1173 (30 Mayıs 1760) tarihli bir diğer kayda rastlanmaktadır. Bu kayda göre; Seyyid Mustafa ve Hasan isimli iki suylolcusunun, Mekke'deki suyolları tamiri için İstanbul'dan 5 Rebiyülâhır 1173 (27 Kasım 1759) tarihinde görevlendirildiklerini öğrenmekteyiz. Her biri için yüz elli kuruştan üç yüz kuruş Hazine-i Amire'den ödenmiş ve tezkireleri 13 Şevval 1173 (30 Mayıs 1760) tarihinde verilmiştir¹⁰⁷. Aynı konu ile ilgili olarak Divan-ı Humayun'dan tahrir ilmuhaberi verildiği tespit edilmiş olup, burada şu bilgilere yer verilmektedir; Mısır Valisi Mustafa Paşa'ya gönderilen hükümde; Mekke suyolları tamiri için İstanbul'dan görevlendirilen Kapıcıbaşlarından Sabık Mirahur-ı Sanî Mustafa'nın maiyeti ile giderek iki adet suylolcuların zaruri masrafları için Mısır'ın sadrazama ait olan caizesinden mahsup edilmek üzere suylolcular Kahire'ye ulaştıklarında bekletilmeden kendilerine iki bin kuruş verilmesi Evâhir-i Şevval 1173 (6-16 Haziran 1760) tarihinde emredilmiştir¹⁰⁸.

Suylolu inşasında çalışanlara her sene Mısır ölçüleri ile; bin beş yüz erdeb¹⁰⁹ buğday, bin erdeb bakla, mercimek, nohut ve pirinç verilirdi¹¹⁰. Çalışanların maaşları ise Cidde gümrük gelirlerinden karşılanmaktaydı¹¹¹.

Hicaz bölgesinde alınması lazım gelen sıhhi ve temizlik tedbirlerini müzakere edecek olan komisyon 7 Kanunusanî 1310 tarihinde toplanarak Sıhhi İşler Meclisinde Arafat'ta Alınması Gereken Tedbirler başlığı altındaki raporunda bazı görüşlere yer vermektedir. Buna göre; Bu bölgede kullanılan suların Ayn-ı Zübeyde

¹⁰⁶ BOA, C.B., No: 923.

¹⁰⁷ A.g.b.

¹⁰⁸ BOA, C.B., No: 923.

¹⁰⁹ Erdep: Bin kıyyelik bir ölçü birimi ki Arap beldelerinin bazı yerlerinde kullanılmaktadır. Bk: Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 88.

¹¹⁰ BOA, MD, No: 7, 341/ 981.

¹¹¹ BOA, MD, No: 7, 341/ 983.

sularından geldiği, gerek içmeye ve gerek hayvanları sulamaya mahsus olan ve beş kısma taksim olan büyük bir havuza bir boru vasıtasıyla akıtıldığı belirtilmektedir. Ayrıca hacıların büyük bir kısmının burada yıkanarak çamaşırlarını dahi burada yıkamakta oldukları tespitinde bulunmaktadır. Sorunun çözümü olarak şu görüşlere yer verilmektedir; İçmeye ait olan suların kirletilmemesi ve her türlü bulaşıklıktan korunması gerektiğinden sarnıçların zeminden yukarıda bulunan bir kaçının tahta ile üzerleri örtülerek borular vasıtasıyla maslaklı çeşmelere akıtılması gerekmektedir. Buna ilaveten hacıların içmeye elverişli suları yalnızca çeşmelerden temin edebilmesi için çeşmelerin yerli yerince denetlenmeleri de gerekmektedir¹¹².

Mina'da alınması gereken tedbirler hakkında da; hacıların varmasından bir kaç gün önce sarnıçların temizlenmesi, sonra taze ve temiz su ile doldurularak hacıların temiz su kullanmaları sağlanması ve ayrıca Mina'daki umumi helâların mümkün olduğunca günde iki kez kireç veya sülfat karışımıyla temizlenmesi üzerinde durulmaktadır¹¹³.

Dâhiliye Nezaretine 16 Recep 1311 ve 11 Kânunusani 1309 (23 Ocak 1894) tarihiyle yazılan Sadrazam yazısında kolera hastalığının hacılar arasında yayılması üzerine alınan tedbirlerden bazıları şu şekilde ifade edilmiştir;

-Mekke'de mezbaha olarak kullanılan Hacul denilen yer mikrop kaynağı olması nedeniyle burası terk edilerek Beyaziye civarında ve Ayn-ı Zübeyde'den su alınabilecek uygun bir yerde usulüne uygun bir mezbaha inşa edilmesi ve lağımın kademeli olarak kaldırılması,

-Koleranın ortaya çıkması halinde Banerliye denilen havuzlara bulaşmaması için şimdiden ıslah çalışmalarının yapılması,

-Mina ve Arafat'taki havuzlara insan ve hayvanların girişini önlemek için bu havuzların etrafına duvar ve üzerlerine kargir kubbe yapılarak hazne şekline getirilmesi ve bunların tabanına borular konulması, suyun rahat bir şekilde akışını sağlamak için meyil oluşturulması ve her bir borunun çevresinde birbirinden mesafeli olarak beş altı çeşme yaptırılması, Dâhiliye Nezaretinden istenmektedir¹¹⁴.

Mekke'ye akan suyun temini ve ihtiyacı görecekte seviyede artırılması ve adı geçen yolun Numan Vadisi içinde tamamlanması bir hayli zamana bağlı olduğundan sürekli teftişe gerek kalmamıştır. Bu

¹¹² BOA. DH. MKT., No: 3233.

¹¹³ A.g.b.

¹¹⁴ BOA. DH. MKT., No: 3233.

sebeple teftiş görevinde bulunan Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Müdürü Tefvîk Bey ve Erkan-ı Harbiye Kaymakamlarından Neşet Bey İstanbul'a gönderilerek iane akçasından verilmekte olan aylık altı bin kusur kuruşun tasarruf edilmesi uygun bulunmuş ve bu konu hakkında 21 Ramazan 1325 ve 15 Teşrinievvel 1323 (28 Ekim 1907) tarihinde padişah iradesi sadır olmuştur¹¹⁵.

Hintli Müslümanlardan Şeyh Abdurrahman Saraç isimli bir şahıs 1878 yılında her gün iki yüz insan çalıştırarak iki ay onarım faaliyetini sürdürmüştür. Hintli Müslümanlar ve yöneticilerinin bu süreçte sık sık su kanallarının tamiri için para topladıkları ve bunları törenle teslim ettikleri bilinmektedir. Ayn-ı Zübeyde'nin en son tamirinde bu amaç için oluşturulan komisyona Hindistan Müslümanları toplam olarak bir milyon altı yüz yirmi beş bin kuruşu Cidde'deki tamirat komisyonuna törenle teslim etmişlerdir¹¹⁶.

Ayn-ı Zübeyde tamirat komisyonu çalışmaları esnasında iki guruba ayrılmıştı. Bir gurubu Mekke'nin dışındaki tamir ve inşaat işiyle, diğer gurup ise şehrin içindeki dokuz adet büyük ihtiyat sarnıçları, hazneler ve çeşmelerle meşgul olacaklardı. Bu komisyonun çalışmalarını denetlemek için merkezden gönderilen Ahmet Naşit Bey bir rapor hazırlamıştı. 29 Recep 1300 (5 Haziran 1883) tarihli raporda; Ayn-ı Zübeyde'nin Arafat'tan Mekke'ye yaklaşık olarak dört buçuk kilometre, Numan Vadisi'nden Arafat'a kadar iki bin altı yüz metrelik kısımlar müteahhide ihale edilmiş ve Ayn-ı Zaferan suyolları ile birlikte toplam seksen iki bin yüz altmış sekiz altın harcanmıştı. Otuz kilometrelik bir kısım tamir edilmişti. Bu tamirata göre Ayn-ı Zübeyde kanalları; Numan Vadisinden başlayarak Kahvetü Arafat'a, oradan Cebelirahme, Hume ve Hasıra, Bazanülcedid, Kantara-i Abidiye, Müzdelife, Mefcer, Mina'dan Bazanülcenne, Bazanülkadı ve son olarak da Mekke'ye ulaşmıştı¹¹⁷.

1872'den itibaren Osmanlı siyasi hareketine giren İttihad-ı İslam fikrinin II. Abdülhamid tarafından benimsenmesinden sonra haccın kolaylaştırılması amacıyla Hicaz suyollarının bakım ve onarımında en önemli sorun olan finansman meselesini halledebilmek için başvurduğu önlemlerin başında bağışlar önemli yer tutmaktadır.

Ayn-ı Zübeyde suyollarının tamiratının yapılması hakkında 10 Cemaziyelevvel 1324/ 20 Haziran 1322 (3 Temmuz 1906) padişahın emri üzerine Padişahın başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur. Bu komisyon toplanarak amacına uygun olarak yardım toplanmasına bunun için biletler bastırılmasına karar vermiştir. Bu biletlerin her biri

¹¹⁵ A.g.b.

¹¹⁶ M.L.Bilge, *a.g.md.*, 280.

¹¹⁷ M.L.Bilge, *a.g.md.*, 280.; Ayn-ı Zübeyde kanallarından bir kesit için bk: Ek:I.

bir liralık ve yirmi kuruşluk olmak üzere iki çeşit bastırılacaktı. Birkaç güne kadar basımı tamamlanacak olan bu biletler yirmi gün içinde dağıtımı yapılarak yardım kampanyasının tamamlanması yoluna gidilecekti. Komisyonca müstahdem ve memurların önde gelenleri için yüz elli adet bir liralık, bin beş yüz adet mecdiyelik olarak düzenlenen kırk altı bin iki yüz kuruşluk İane-i Milli Birlik biletleri büyük bir süratle dağıtılarak paranın toplanması emredilmektedir¹¹⁸.

Aynı tarihli belgede İane Milli Birlik Komisyonu tarafından memurlardan yardım toplandığı görülmektedir. Belge içerisinde yardımda bulunan memurların isim, unvan ve maaş miktarı ile bu maaştan ne kadar yardımda bulundukları çizelgeler halinde gösterilmektedir. Buna göre yardım miktarları ara toplamalar halinde listenin sonuna kadar devretmektedir. Listenin sonundaki genel toplama baktığımızda kuruş cinsinden on dokuz bin dokuz yüz kırk kuruş toplanmıştır. Bu miktar basılan biletler karşılığında toplanması emredilen miktarın yarısı dahi etmemektedir. Ancak yardımda bulunan memurların İstanbul'da görev yapanlardan ibaret olduğu, taşradaki memurlarında bu yardım kampanyasına katılacaklarını var sayarsak hedeflenen yardım miktarının oldukça üzerine çıkılacağı ön görülmektedir¹¹⁹.

Bu görüşü doğrular mahiyette, devlet merkezinden açılan bağış kampanyasına katkıda bulunmak üzere Trabzon Vilayeti sınırları içinde bulunan sancak, kaza ve nahiyelerde iane komisyonları faaliyete geçirilmiş, görevliler vasıtasıyla köylere ve en küçük mahallelere kadar ulaşılmıştı. Yardım kampanyasının sebebi olarak hac ibadetinin kolaylaştırılması belirtilmiş, Padişahın iki bin lira ile kampanyaya katılması Müslüman halkın yardım yapma duygusunu kamçılamiş her yaş ve meslek gurubundan yüzlerce kimsenin yardım kampanyasına katılmasına neden olmuştur. Trabzon Vilayet sınırları içinde yapılan bu yardımlar haftalık olarak yayınlanan Trabzon Gazetesinde **Şuun-ı Vilayet** başlığı altında yardım yapanların isim, unvan ve yapmış oldukları yardım miktarları düzenli olarak yayınlanmıştır.

Mekke suyuolları tamiri için 27 Cemaziyelevvel 1324 (19 Temmuz 1906) tarihinde başlatılan bağış kampanyasına Trabzon Vilayeti sınırları içerisinde; Merkez Vilayeti, iki sancak, sekiz kaza ve beş nahiyeden toplam bağış miktarı elli dört bin yedi yüz seksen dört kuruş elli para olarak tespit edilmiştir. Ancak bu paralar Trabzon Vilayetinin bütününe kapsamamaktadır. Trabzon Vilayeti içinde

¹¹⁸ BOA, EV. No: 37587.

¹¹⁹ Toplanan paraların dökümü için bk: Ek: II

bulunan; Ordu, Giresun, Of, Bafra, Ünye, Fatsa, Çarşamba, Terme, Gümüşhane, Kelkit, Şiran ve Torul'dan ne kadar yardım toplandığı tespit edilememiştir¹²⁰.

Bu yardım kampanyaları sadece İstanbul ve Trabzon ile sınırlı kalmadığını tahmin ediyoruz. Çalışmaların hız kazanması ve yeni yeni belgelerin gün yüzüne çıkmasıyla bu konu hakkındaki müphemiyet daha bir netlik kazanacaktır.

Sonuç olarak yapılan çalışmalara bakıldığında genelde Hicaz bölgesi özel de ise Mekke ve kutsal mekânlara dönük imar, bakım ve en önemlisi su problemi gibi konularda bu bölgeleri yöneten Müslüman devletlerin ciddi yatırımlarını görmekteyiz. Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinden önce bölgede hüküm süren Emevî, Abbasî, Eyyubî ve Memlûklular tarafından Mekke suyolları konusuna özen gösterilerek hem yerli halkın hem de hac ibadetini yapmak üzere Kâbe'ye gelen hacıların su sıkıntısına maruz kalmamaları için bozulan suyolları acilen tamir ettirilmiş, ayrıca yeni su kaynakları arayışı içine girilmiştir.

Bölgenin yönetimi Osmanlı Devletine geçince, kendilerini Haremeyn'in hâkimi olarak görmeyip, Haremeyn'in hadimi yani hizmetçisi olarak görmüş ve bu bilinç düzeyinde hizmet etmeye çalıştıkları görülmüştür. Kendilerinden önceki devletlerin yürüttükleri hizmeti daha ileri bir seviyeye taşımışlardır. Suyollarının bakım ve tamirine büyük servetler harcayarak sorumluluklarını yerine getirmişlerdir. Her sene İstanbul'dan gönderilen Surre-i Hümayunlar ile Haremeyn'in halkına dağıtılmak üzere bir hazine gönderilirdi. Bu Surreler ile suyollarının masrafları da düzenli olarak gönderilmeye çalışılmıştır. Acil durumlarda ihtiyaç duyulan gerek para gerekse malzeme ve ekipman, Mısır Eyaletince karşılanma yoluna gidilirdi.

Suyollarının bakım, tamir ve yenileme çalışmalarında ihmali görülen yönetici ve sorumluların ağır bir dille tehdit edildiği ve cezaya çarptırılacakları konusunu birçok belgede görmekteyiz. Bu belgelerde su meselesinin diğer meseleler ile kıyaslanamayacağı açıkça belirtilmektedir.

Osmanlı Devletinin son dönemlerinde etkisini artıran malî sıkıntılara rağmen suyollarının tamirine yüklü paralar harcamaya devam edilmiş, devlet hazinesinin yetersiz olduğu zamanlarda ise İane Milli Birlik Komisyonları kurarak halkından topladığı paraları Mekke suyollarına aktararak tamir ve bakım işlerini kesintisiz olarak sürdürülmüştür. Bütün bu çaba ve gayretleri dikkate alındığında

¹²⁰ Hikmet Öksüz, “ Hicaz Suyollarının (Mekke-i Mükerrreme:Ayn Zübeyde) Tamiri İçin Trabzon ve Havalisinden Toplanan Yardımlar”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998-Trabzon)**, Trabzon 2000, 444.

Osmanlı Devletinin bu bölgelere inancının temellendiği bir coğrafya olarak baktığını ve buraya hizmet etmenin ibadet ve vefa borcu olduğunu görüyoruz.

Ek-I Zübeyde Hatun su yolundan bir kesit

www.islamdahayat.com.tr

EK- II

İane Milli Birlik Komisyonu tarafından memurlar arasında toplanan paraların- memurların unvan, isim, maaş ve yardım miktarını gösteren- liste dökümü aşağıya çıkarılmıştır.

MEMURUN UNVANI	İSMİ	MAAŞI	YARDIMI
İdare Meclisi Reisi	Selim Sırrı Paşa	5000	500
“ “ “		4000	400
“ “ “	Ali Rıza Efendi	5500	400
“ “ “	Pertev Beyefendi	4050	300
“ “ “	Mahmut “	3400	300
“ “ “	Nuri “	4000	300
“ “ “	Münif “	2250	200
“ “ “	Selahattin “	2350	500
“ “ “	Ziya “	1500	200
“ “ “	Halid “	3000	250
“ “ “	Zafir? “	1000	200
“ “ “	Mehmet Sait “	1800	200
“ “ “	Hilmi “	1000	200
“ “ “	Fehmi “	1000	020
“ “ “	Aziz “	2500	200
“ “ “	Yahya Sabit “	2000	200
Azadan	AhmetFevzi Efendi	1000	200
Baş katip	İsmail Bey	1500	150
.....	Mecdi Haydar Bey	600	40
Vilayet	Fevzi Bey	650	40
Mukabeleci	Halit Bey	660	40
-	Hamdi Efendi	800	30
-	Kenan “	420	40
-	Hayri “	450	40
-	Neşet “	200	20
-	Abdullah “	1000	40
-	Ahmet “	250	20
-	Niyazi “	270	10
-	Recep “	-	34
-	Arif “	-	45
-	Kadri “	-	20

“ “ Azası	Ali Rıza Efendi	4000	400
“ “ “	Ali Rıza “	5500	400
“ “ “	Pertev Bey	4050	300
“ “ “	Mahmut “	3400	300
“ “ “	Nuri “	4000	300
“ “ “	Münif “	2250	200
“ “ “	Selahattin“	2350	500
“ “ “	Ziya “	1500	200
“ “ “	Halid “	3000	250
“ “ “	Zafir? “	1000	200
“ “ “	Mehmet Sait“	1800	200
“ “ “	Hilmi “	1000	200
“ “ “	Fehmi“	1000	020
“ “ “	Aziz“	2500	200
“ “ “	Yahya Sabit“	2000	200
		TOPLAM	4370
Azadan	Ahmet Fevzi Efendi	1000	200
Baş katip	İsmail Bey	1500	150
.....	Mecdi Haydar Bey	600	40
Vilayat-ı	Fevzi Bey	650	40
Mukabeleci	Halit Bey	660	40
“	Hamdi Efendi	800	30
“	Kenan “	420	40
“	Hayri “	450	40
“	Neşet”	200	20
“	Abdullah”	1000	40
“	Ahmet”	250	20
“	Niyazi”	270	10
“	Recep”	270	34
“	Arif”	270	45
“	Kadri”	270	20
Kapı Çukadarı	Hasan “	270	20
		TOPLAM	5159
Muhasebeci	Canip Beyefendi	5850	350
“ Madeni	Hasan “	3300	250
“ Der saadet	Hamdi “	3200	200
“ Muvazene-i Bahri	Rifat “	1450	40
“ Tediya	Bedri “	1260	40

“ Evkaf-1 Mazbata	Mahmut Mazhar “	1575	50
“ “ Mülheka	Sami “	1080	40
Muhasebe Katibi	Sırrı “	700	50
“ Vilayat Kısmı	Recai “	1170	40
“ Tahsilat-ı Bahri	Agah “	1260	20
“ Harç Memuru Katibi	Mehmet “	900	40
“ Ser veznedar	Halidi “	2250	100
“ Taşra kısmında	Cemal “	900	20
“ Muvazene Şubesinde	Zeki “	730	10
“ “	Baki “	850	10
“ “	Fuat Bey	540	10
“ “	Hasan Bey	635	20
“ “	Mahir “	1200	20
“ “	Şevket “	800	40
“ “	Talat “	1000	25
“ “	Şemseddin	725	15
“ “	Memiş “	900	25
“ “	İbrahim “	740	20
“ “	Can “	720	20
“ “	Hacı Ali “	725	30
“ “	Hacı Hurşit “	350	10
“ “	Nuzhet “	250	10
“ “	Nedim “	265	5
“ “	Hüseyin Nami “	977	40
“ “	Ahmet “	900	20
		TOPLAM	6729
“ “	Cemil Efendi	625	10
“ “	Celal “	550	10
“ “	Mehmet Ali	400	5
“ “	Şerafeddin “	230	5
“ “	İzzet “	230	5
“ “	Fevzi “	230	10
“ “	Hidayet “	700	10
“ “	Hakkı “	350	10
“ “	Ethem “	390	10
“ “	Saadettin “	450	20
“ “	Kamil “	200	20
“ “	Fehmi “	435	10

“ “	Selahaddin	250	5
“ “	Sabit “	530	30
“ “	Atıf “	480	5
“ “	Raşıf “	690	20
“ “	Ali “	610	20
“ “	Hüseyin “	210	5
“ “	Atıf “	400	10
“ “	Sadık “	420	10
“ “	Memduh “	600	20
“ “	Sadullah “	250	5
“ “	Mehdi “	700	5
“ “	İzzet “	800	20
“ “	Muhlis “	515	20
“ “	Hacı Hüseyin“	620	20
“ “	Salih “	665	20
“ “	Küçük Cemal“	200	5
“ “	Halid “	490	10
“ “	Behcet “	225	5
“ “	Kamil “	310	5
“ “	Hacı Mehmet “	230	10
“ “	Cemal “	855	30
“ “	Hacı Tefvik “	670	10
		TOPLAM	7854
Muhasebeİdaresiketebesi	Halit Efendi	350	10
“ “ “	Tevhit “	770	20
“ “ “	Adil “	340	10
“ “ “	Esad “	636	20
“ “ “	Ahmet “	330	10
“ “ “	Enver “	380	5
“ “ “	Hilmi	380	5
“ “ “	Mehmet	250	5
“ “ “	Bahir	200	5
“ “ “	Mustafa	375	5
“ “ “	Mehmet	200	5
“ “ “	Nihad	520	10
“ “ “	İsmail	450	10
“ “ “	Hacı Mehmet	550	20
“ “ “	Rauf	245	25
“ “ “	Şakir	420	10

Veznedar	İbrahim	517,20	20
“	Nazif	562,20	10
“	Rıfat	562,20	10
“	Ali	517,20	10
“	Mustafa	350	10
		TOPLAM	7389
Evkaf Mektubcusu	Mehmed Latif Bey	4850	370
“ Muavini	Ragıp “	2000	100
“ Müdürü	Halit“	2000	100
“ Evvel	Gülşen“	1850	80
“	Hüseyin“	2350	20
“	Fuat“	640	60
“	Muammer “	1350	60
“	Sadık “	960	47, 20
“ Hülefadan	Ali Şefik “	1050	40
“ “	Medeni “	456	20
		TOPLAM	8286, 20
“ “	Arif Bey	490	20
“ “	Rüşdü “	370	30
“ “	Mehmet Sadık “	685	30
“ “	Hasan “	840	30
“ “	Subhi “	665	10
“ “	Abid “	515	20
“ “	Tahir “	510	20
“ “	Avni “	381, 10	20
“ “	Nail “	350	10
“ “	Ali “	250	10
		TOPLAM	8486, 20
Mesarifatİdaresi Müdürü	Cemil Beyefendi	4050	300
“ Der Saadet	Mehmet Hilmi “	1600	100
“ “ “	Sani Adil “	1500	150
“ Kayd-ı zehair ve Erzak Mubayaat ...	Hacı Kudat“	1200	60
“ Tamirat Kısmı	Fuat “	930	50
“ Der Saadet ...	İbrahim “	1000	40

“ “ Mukabelecisi	Saim “	825	20
“ Vilayat Kısmı evveli	Hacı Faik “	1610	100
“ .. sani	Hayri “	1070	40
“ “ Mukabeleci	Osman “	805	50
.....	Hafız Mehmet Rüşti	110	10
“ Der Saadet Hülefası	Hakkı Efendi	800	30
“ “	Hüsnü “	285	20
“ “	Yusuf	535	40
“ “	İsmail	225	20
“ “	Ali	680	40
“ “	Behiç “	150	10
“ “	İhsan “	45	5
“ “	Hafız Nazım “	160	10
“ “		TOPLAM	9541, 20
“ “	Muammer “	575	30
“ “	Hasib “	575	30
“ “	Şükri “	630	30
“ “	Cemil	264	0
“ “	İhsan “	200	20
“ “	Halid “	240	20
“ “	Abdurrahm Niyazi	425	20
“ “	Muhyiddin “	500	30
“ “	Mehmet “	900	40
“ “	Kani “	680	25
“ “	Arif “	280	20
“ “	Ömer “	210	20
“ “	Hayri	665	40
“ “	Salim	720	30
“ “	Reşat	570	20
“ “	Celal	225	20
“ “	Gıyasettin	550	50
“ “	Halil	318	26,5
“ “	Ferhat	300	20
“ “	Selahattin	100	20
“ “	Fazlı	25	10
“ “	Remzi	15	5
“ “	Kamil	100	10
Tamirat memuru	Galib Efendi	2400	150

“ “ Muavin-i evvel	Halit Bey	1500	120
“ “ “ sani	Nazım “	1000	100
Heyet-i keşfiye Kalemi	Hafız Şuayb “	100	20
“ “ “ Ketrebesinden	Mehmet “	210	15
TedkikMuayene Memur	Hikmet “	1000	50
“ “ Mülazım-ı sani	İzzet “	1000	50
“ “ “	Kamil “	1000	50
“ “ “	Asım “	1000	50
“ “ Katiplerinden	Sıtkı Efendi	300	20
“ “ “	Rasim “	300	20
.....	İzzet “	900	-
Züvvar Memuru	Ali “	300	20
		TOPLAM	10996, 20
Züvvar Memuru	Mehmet Efendi	300	20
Der saadet	Atıf Efendi	300	10
“ “	Murat “	300	20
“ “	Cemal “	300	20
“ “	Cemal “	300	5
“ “	İbrahim Ethem “	300	5
HastaneEsamisi Mukayy	Cemal “		20
Mesarifat Vilayat Şubesi	İsmail “	515	30
“ “ “	Afif “	485	0
“ “ “	Salih “	435	20
“ “ “	Hamdi “	450	20
“ “ “	Ahmet “	610	30
“ “ “	Rasim	520	20
“ “ “		520	20
“ “ “	Ali “	525	20
“ “ “	Ali “	320	20
Der Saadet Ketebesi	Hacı Adil “	110	10
“ Bağdat Kebesinden	Ali “	45	10
“	Nuri “	180	20
“	Halis “	150	10
Mahsulat ve Beytülmal İdaresi Müdürü	Kaşif “	3000	400
Beytülmal Mümeyyizi	Hacı Tefik “	1750	60
Mahsulat Mümeyyiz-i evveli	Hacı Mustafa “	1590	50
“ “ sani	Hamdi	1230	50
Mukabeleci	Münif “	880	30

-	Rüşdü “	560	20
-	Büyük Mustafa “	538, 5	20
-	Hamid	410	20
-	Hasan	520	20
-	Rıza	450	15
-	Necib	440	15
-	Şakir	225	15
-	Yusuf	325	15
Ser Münadi	Hacı Ahmet	500	20
Münadilerden	Hacı Hüseyin	500	20
“	Hacı Mahmut	500	20
“	Nazif “	500	20
“	Hüsnü “	500	20
		TOPLAM	11871, 20
Mühimmat Müdürü	Mazhar Beyefendi	3000	200
Mümeyyiz-i evvel	Rıfat “	1500	60
“ sani	Arif “	1500	40
“	Rıza	1160	40
“	Memiş	1065	40
“	Abdullah	1065	40
Hülefadan	Ethem	1000	20,5
“	Tahir	850	20,5
“	İsmet	830	20,5
-	Mahmut	740	20,5
-	Şevket	681	20,5
-	Behçet	755	20,5
-	Muammer	620	20,5
-	Muhyiddin	615	20,5
-	Mehmet	600	10
-	Haydar	570	10
-	İzzet	520	5
-	Münib	520	20
-	Hüseyin Feyzi	510	20
-	Tayyar	490	10
-	Mustafa	490	10
-	Ethem	480	20
-	Mustafa	465	20
-	Faik	460	10

-	Lütfi	430	15
-	Şükrü	430	20
-	İhsan	400	15
-	Hasan	400	20
-	Cemal	390	10
-	Galip	340	10
-	İsmail	320	20
-	Hüseyin	310	10
-	Ali Rıza	275	10
-	Avni	270	10
		TOPLAM	12726,20
-	Memiş	252	10
-	Nail	230	10
Mukabeleci	Ali	850	30
Sicil Müdürü	Ziya	2000	40
“ Hülefadan	Ahmet	1500	80
“	Kemal	390	10
“	Remzi	270	10
“	Mahmut	265	10
“	Osman	500	20
“ Tahkik Memuru	Ali Rıza	600	20
“ “	Ali	605	20
“ “	Emin	450	10
“ “	Ethem	250	10
“ “	Şükrü	170	10
		TOPLAM	13536, 20
Mutasarrıf Müşaviri	Ömer Eşref	3600	300
Muavin	Ahmet Celalettin	1800	50
Baş Katip	Yusuf Kamil	1500	50
Mümeyyiz	Ali Hakim	1500	50
Mümeyyiz	Recep	1000	40
..... İlanat Memuru	Arslan	750	20
..... Memuru	İhsan	300	10
Dava Vekili	Emin	750	20
“	Şevki	500	20
“	Şevki	500	20
Hülefadan	Nüzhet	550	20
-	Mustafa	420	10,5
-	Mahmut Rıfat	301, 20	10,5

		TOPLAM	13713
Müşavir Kalem Katipi	Celil	220	10,5
“ “ “	Sırrı	230	10,5
Evrak Kalem Müdürü	Bihar	2000	100
“ “ Mümeyyizi	Ali	1000	40
Hülefadan	Faik	1540	60
“	Sait	820	20
“	Tahsin	570	20
“	Hüseyin	550	30
“	Ahmet	310	10
“	Hacı Fuat	260	50
“	Arif	240	20
-	Tevfik	-	5
Mahzen Evrak Memuru	Ali Ratib	814,20	50
“ Ketebesinden	Lütfi	400	20
		TOPLAM	14158
Evamir Kalem Mümeyyiz-i Evvel	Nüzhet	2250	130
“ “ “ sani	İbrahim	2000	40
“ “ Hülefasından	Rıfat	1100	120
“ “	Mehmet	800	20
- -	Nihat	300	20
- -	Bedri	211	20
		TOPLAM	14508
Gureba-i Müslimin Hastanesi Ser Tabibi	Ferik Ahmet Paşa	5400	200
Müdür	Derviş	1026	30
Operatör	Nureddin	2400	80
Tabib-i Sani	İhsan Paşa	1440	45
Kehhal	Kemalettin	500	20
Baş Katip	Ziya	774	20
Tabib-i Salis	Mersaf	900	30
“	İhsan Muhyiddin	1080	40
“	Galib	400	10
“ Kol Ağası	Cemalettin	500	10
Katip-i Sani	İsmail	430	10
Elbise Emini	Hüseyin	480	10
Elbise Emini Muavini	Hasbek	313	15
Müdür Muavini	Abdullah	500	15
Cerrah-ı Evvel	Halil	562,5	20

“ Sani	Ahmet	380	10
“ Salis	Süleyman	285	10
Eczacı-1 evvel	Mustafa Ekrem	639	20
“ sani	Ahmet	380	10
“	Ali Rıza	380	10
“	Ömer	450	10
“ Mülazım-1 evvel	Nurettin	300	10
“ Yüzbaşı	İsmail	300	10
“	Mehmet Nazif	380	10
		TOPLAM	15163
Kapu Çukadarı	Abdülkadir Ağa	350	-
“ “	Hurşit	545	25
“ “	Hasan	250	5
“	İsmail Hakkı Efendi	325	25
“	Osman	390	5
“	İsmail	475	20
“	Mustafa	250	20
“	Bayram	425	
“	Hasan	300	-
Erzak Ambarı Kantarcısı	Ahmet Ağa	380	60
Mimar	Dranko Efendi	2700	-
Tanzifat memuru	Hacı Salih Efendi	675	100
Ambar Müdürü	Salim Efendi	1200	80
“ “ Katibi	Necip	1200	
Ser	Salih	450	30
Erzak Ambarı Hademesi	Hacı Salih	285	20
“ “ “	Raşit	285	
MahkemeEvrakMemuru	Ahmet	700	40
“ “	Rıfkı Şevket	700	30
“ Edane Katibi	Cemal	325	20
.... Müdürü	Selim	540	100
Candarma Subuldu Muhafızı	Zeynel Ağa	500	-
-	Receb	500	-
-	İbrahim	500	-
-	Abdullah	500	-
-	Ömer	500	-
-	Hasan	500	-
..... Müfettişi	Rüstem	1076	50

Hazine doktoru	Raif	2000	150
.....	Emin	1000	100
“ “	Suad	300	20
		TOPLAM	16203
Mahkeme-i..... Müfettiş	Hüseyin Efendi	8000	500
“ “ Müsteşarı	Nuri	4000	250
“ “ Kısmı	Hilmi	5600	400
“ “ Muavini	Mustafa	1500	50
“ “ Mümeyyiz-i evvel	Gani	1600	80
“ “ “ sani	Şevki	1500	50
“ “ Muavin-i evvel	Seyda	1000	45
“ “ “ sani	Hilmi	700	40
“ “ “ salis	Hakkı	680	40
“	Abid	700	40,5
“ “ “	Hayri	700	30,5
“ “	Hakkı	680	30,5
“ “	Nazmi	680	20,5
“ “	Rasim	400	20,5
“ “	Salim	200	15,5
“ “	Cavdet	350	20,5
“ “	Aziz	350	15,5
“ “	İbrahim	350	10
“ “	Yunus	350	15,5
“ “	Mehmet	410	20,5
“ “	Şemsi	350	20,5
“ “	Halis	350	20,5
“	-	350	-
“ “	Süleyman	350	-
“	-	350	-
	Mehmet	500	30,5
“	Hidayet	300	10,5
“	Ferid	300	10,5
“	Aziz	300	10,5
“	İbrahim Ethem	300	40,5
“	Şahin	300	20,5
“	-	300	15,5
“	-	300	15,5
	-	TOPLAM	18088
.....	Kadri	700	-
“ Katiplerinden	Hüseyin Aziz	500	50

“	İhsan	395	40
“	Şeref	345	40
“	Hayri	300	40
Mahkeme Mahzar Başı	Ömer	220	15
		GENEL TOPLAM	19940

Kaynaklar

I- ARŞİV BELGELERİ

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

A. MKT. UM., Dosya No: 548.

CEVDET TASNİFİ:

Belediye: 879, 923, 961, 1160, 1968, 2229, 2652, 6113, 6129, 6568, 6957.

Evkaf: 23414, 29232.

Maliye: 1660, 1889.

MÜHİMME DEFTERİ: 3, 368/ 1088; 3, 368/ 1090; 5, 443/ 1188; 5, 544/ 1492; 5, 545/ 1493; 5, 545-546/ 1495; 5, 111/ 257; 5, 114/ 261; 5, 163/ 91; 5, 235/ 607; 5, 235/ 608; 6, 213/ 456; 6, 540/ 1169; 6, 603/ 1329; 7, 247/690; 7, 248/691; 7, 318/914; 7, 341/ 981; 7, 341/ 983; 7, 342/ 984; 7, 342/ 986; 7, 342/ 987, 7, 342/ 988; 7, 343/ 989; 7, 450/ 1300; 7, 594/ 1670; 7, 681/ 1887; 7, 905/ 2478; 7, 905/ 2479; 12, 574/ 1093; 19, 253/ 705; 19, 253/ 706.

DH. MKT., No: 3233.

EV. No: 37587.

II- ARAŞTIRMA ESERLERİ

ALİ NAZİMA- REŞAD, **Mükemmel Osmanlı Lugatı**, İstanbul 1318.

ALTINÖZ, İsmail “*Osmanlı Dönemin’de Kâbe’de Su Baskınları*”,

Hemşehrim, Eylül/3, Gaziantep 2006, 45-48.

ALTINÖZ, İsmail - DEMİRLİKAN, Remzi İbrahim, “*Osmanlılar Döneminde Hicaz Suyolları*”, **Dünden Bugüne Vakıflar Dergisi**, Gaziantep, Mayıs 2008, 12-20.

BAYSUN, M. Cavid “*Mihrimah Sultan*”, **İslam Ansiklopedisi**, VIII, İstanbul 1979, 307-308.

BİLGE, Mustafa L, “*Aynizübeyde*”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, IV, İstanbul 1991, 279-280.

BOZKURT, N.- KÜÇÜKAŞÇI, M.S, “*Mekke*”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, XXVIII, Ankara 203, 554-563.

EYÜB SABRİ PAŞA, **Mirat-ı Mekke**, II/1, İstanbul 1301.

GÜLER, Mustafa, **Osmanlı Devletinde Haremeyn Vakıfları (XVI-XVII. Yüzyıllar)**, İstanbul 2002.

HINZ, Winther, **İslamda Ölçü Sistemleri**, (Çeviren: Sevim Acar), İstanbul 1990.

KILIÇ, Selda, “*Suyolları ve Su-Yolcu Esnafına Dair Bazı Tespitler*”, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XXII/136, Ankara 2004, 175-188.

MİROĞLU, İsmet, “*Fetret Devrinden II. Bayezid’e kadar Osmanlı Siyasi Tarihi*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, X, İstanbul 1989, 167-255.

MUHAMMED HARB , **Yavuz Sultan Selim’in Suriye ve Mısır Seferi**, İstanbul 1986.

OSMAN-ZADE AHMED NABİS, **Tuhfetü’l- Mülük**, Burdur Umumi Kütüphanesi, 792/3.

ÖKSÜZ, Hikmet “*Hicaz Suyollarının (Mekke-i Mükerrerme:Ayn Zübeyde) Tamiri İçin Trabzon ve Havalisinden Toplanan Yardımlar*”, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri (6-8 Kasım 1998-Trabzon)**, Trabzon 2000, 443-460.

SEYYİD MUHAMMED es-SEYYİD MAHMUD, **XVI. Asırda Mısır Eyaleti**, İstanbul 1990.

ŞEŞEN, Ramazan, “*Eyyubiler*”, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, VI, İstanbul 1989, 301-432.

TEKİNDAG, Şehabettin, “*Fatih Devrinde Osmanlı- Memluklu Münasebetleri*” **Tarih Dergisi**, sayı:30, İstanbul 1976, 73-99.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Mekke-i Mükerrerme Emirleri**, Ankara 1972.

YILDIZ, Hakkı Dursun , “*Arabistan*”, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, III, İstanbul 1991, 248-258.